

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БАС ПРОКУРАТУРАСЫ
ЖАНЫНДАҒЫ ҚҰҚЫҚ ҚОРҒАУ ОРГАНДАРЫ АКАДЕМИЯСЫ
ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРНЫНАН КЕЙІНГІ БІЛІМ БЕРУ ИНСТИТУТЫ

КУЛКЕШЕВ КУАНЫШ НУРБАЕВИЧ

Тергеушінің қылмыстық қудалауды жүзеге асыру кезінде істің мән-жайларын
тергеудің жан-жақтылығын, толықтығын және объективтілігін қамтамасыз ету

7M12303 «Құқық қорғау қызметі» (ғылыми-педагогикалық бағыт)
білім беру бағдарламасы бойынша ұлттық қауіпсіздік және әскери іс магистрі
дәрежесін алуға диссертация

Ғылыми жетекші:
арнайы заң пәндері
кафедрасының меңгерушісі
А.А. Ешназаров
заң ғылымдарының кандидаты,
аға әділет кеңесшісі

Қосшы қ., 2025 ж.

ТҮЙІНДЕМЕ

Диссертация қылмыстық процестегі алдын ала тергеудің жан-жақтылығы, толықтығы және объективтілігі қағидаттарының құқықтық және теориялық негіздерін зерттеуге арналған. Бірінші бөлімде осы қағидаттардың мәні, жалпы сипаттамасы және қылмыстық істің сотқа дейінгі тергеп-тексеру нысандарына байланысты іске асырылу ерекшеліктері қарастырылады. Екінші бөлім тергеушінің іс жүргізу дербестігіне арналған: ведомстволық бақылау жағдайында оның мәні талданып, үш буынды қылмыстық процесс үлгісіндегі прокурордың рөлі мен тергеу судьясының тергеушінің дербестігін қамтамасыз етудегі орны зерттеледі.

Жұмыста осы қағидаттарды іс жүзінде іске асыру мәселелері анықталып, оларды жетілдіруге қатысты ұсыныстар әзірленген.

РЕЗЮМЕ

Диссертация посвящена исследованию правовых и теоретических основ принципов всесторонности, полноты и объективности предварительного расследования в уголовном процессе. В первой главе рассматривается сущность этих принципов, их общая характеристика и особенности реализации в зависимости от формы досудебного расследования. Во второй главе внимание уделяется процессуальной самостоятельности следователя: анализируется её содержание в условиях ведомственного контроля, роль прокурора в рамках трехзвенной модели уголовного процесса, а также участие следственного судьи в обеспечении самостоятельности следователя.

Работа направлена на выявление проблем практической реализации данных принципов и разработку предложений по их совершенствованию.

SUMMARY

The dissertation explores the legal and theoretical foundations of the principles of comprehensiveness, thoroughness, and objectivity in the pre-trial investigation within criminal proceedings. The first chapter examines the essence and general characteristics of these principles, as well as the specifics of their implementation depending on the form of the pre-trial investigation. The second chapter focuses on the procedural independence of the investigator: it analyzes the nature of this independence under departmental control, the role of the prosecutor within the three-tier model of criminal proceedings, and the participation of the investigating judge in ensuring the investigator's independence.

The study identifies current problems in the practical application of these principles and provides proposals for their improvement.

МАЗМҰНЫ

БЕЛГІЛЕР МЕН ҚЫСҚАРТУЛАР.....	4
КІРІСПЕ.....	5
1. АЛДЫН АЛА ТЕРГЕУДІҢ ЖАН-ЖАҚТЫЛЫҒЫ, ТОЛЫҚТЫҒЫ ЖӘНЕ ОБЪЕКТИВТІЛІГІ ҚАҒИДАТТАРЫНЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ ЖӘНЕ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ	
1.1 Сотқа дейінгі тергеп тексерудің мән-жайларын жан-жақты, толық және объективті зерттеу қағидаттарының жалпы сипаттамасы.....	9
1.2 Сотқа дейінгі тергеу нысанына байланысты жан-жақтылық, толықтық және объективтілік қағидаттарын жүзеге асыру.....	15
2. ТЕРГЕУШІНІҢ ІС ЖҮРГІЗУДЕГІ ДЕРБЕСТІГІНІҢ МӘНІ ЖӘНЕ ПРОБЛЕМАЛАРЫ	
2.1 Тергеушінің ведомстволық бақылау жағдайындағы іс жүргізудегі дербестігі.....	30
2.2 Тергеушінің процессуалдық дербестігін жүзеге асыруда прокурордың рөлі және қылмыстық процестің үш буынды моделі.....	38
2.3 Тергеушінің процессуалдық дербестігін іске асырудағы тергеу судьясының рөлі.....	44
ҚОРЫТЫНДЫ.....	52
ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕККӨЗДЕРДІҢ ТІЗІМІ	59
ҚОСЫМША.....	63

БЕЛГІЛЕР МЕН ҚЫСҚАРТУЛАР

ҚР ҚПК	2014 жылғы 4 шілдедегі Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодексі
ҚР ҚІЖК	1997 жылғы 13 желтоқсандағы Қазақстан Республикасының Қылмыстық іс жүргізу кодексі
ҚР ҚК	Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі
ЭЫДҰ	Экономикалық ынтымақтастық пен даму ұйымы
ІІМ ТД	Ішкі істер министрлігінің Тергеу департаменті
ПД	Полиция департаменті
ЖІҚ	Жедел іздетіру қызметі
РФ ҚПК	Ресей Федерациясының Қылмыстық-процестік кодексі

КІРІСПЕ

Жүрзізілетін зерттеудің өзектілігі. «Қазақстан Республикасының 2030 жылға дейінгі құқықтық саясат тұжырымдамасында былай делінген» - «Қазақстан Республикасының қылмыстық іс жүргізу қызметі саласындағы ЭЫДҰ елдерінде адам құқықтары мен оның заңды мүдделерінің сақталуын қамтамасыз ету деңгейіне жақындауға ұмтылысы сотқа дейінгі тергеп-тексеру органдары, прокуратура және сот арасындағы өкілеттіктердің аражігін ажыратып, қылмыстық процестің үш буынды моделін кезең-кезеңімен енгізе отырып, құқық қорғау және сот жүйелерін одан әрі реформалау, сондай-ақ қылмыстық сот ісін жүргізу нысандарын оңайлату және қысқарту бойынша алынған стратегиялық бағытты жалғастыруды талап етеді» [1, 1 б.].

Қазақстан Республикасының Президенті Қ.К. Тоқаев « 2020 жылғы 1 қыркүйекте жасаған «Жаңа жағдайда Қазақстан іс-қимыл кезеңі» - атты Қазақстан халқына Жолдауында қылмыстық процесті жүзеге асыратын органдардың өкілеттіктерін нақты бөле отырып, қылмыстық процестің үш буынды моделіне көшу жөнінде жұмыс жүргізуді тапсырды » [1, 1 б.].

Қ.К.Тоқаевтың жолдауында былай көрсетті: «Полиция қылмысты анықтап, оған қатысы бар адамдарды тауып, айғақ жинап, оны тиянақтап беруге тиіс. Прокурор жиналған дәлелдемелерге тәуелсіз баға беруге, азаматтар құқығын бұзудың жолын кесуге, кінәсіз адамдардың қылмыс үдерісіне тартылуына жол бермеуге, сотта айыптау жағын қолдауға міндетті. Сот органдардың әрекетіне қатысты шағымды қарайды және іс бойынша ақтық үкім шығарады. Мұндай тәсіл тежемелік және тепе-теңдік жүйесін нығайтып, әр кезеңде тиімді саралау жүргізіп отыруға мүмкіндік береді» [2, 1 б.].

2021 жылғы 27 желтоқсанда Мемлекет басшысы Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне құқық қорғау органдары, прокуратура және сот арасында өкілеттіктердің және жауапкершілік аясының аражігін ажырата отырып, үш буынды модельді ендіру мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы Қазақстан Республикасының Заңына қол қойды.

Тиімді қылмыстық саясат қылмыстық сот өндірісінің жақсы жүйесінсіз мүмкін емес. Сондықтан, «Қылмыстық іс жүргізу құқығының дамуы туралы айтқанда, Қазақстан Республикасының Қылмыстық іс жүргізу кодексі қазіргі демократиялық мемлекет талаптарына сай екенін атап өту маңызды. Заңның басты мақсаты — адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын қорғау». Конституциялық нормалар тікелей қолданылып, заңдарға әсер етіп, сот арқылы қамтамасыз етілуі тиіс.

Тергеуші — қылмыстық процестің жаңа жүйесіндегі бірінші буын. Ол қылмыстарды тергейді.

Қылмыстық процестің жаңартылған моделіне көшкеннен кейін тергеуші, прокурор және соттың өкілеттіктері өзгерді. Қазір олардың жаңа рөлдері туралы көптеген зерттеулер жүргізілуде.

Қазақстан Республикасының 2010–2020 жылдарға арналған құқықтық саясат тұжырымдамасында қылмыстық процесс құқығын дамыту басым бағыт ретінде танылды. Бұл ретте адамның құқықтары мен бостандықтарын қорғауға бағытталған қылмыстық сот ісін жүргізудің негізгі қағидаттарын сақтау басты назарда болды.

Осыған байланысты, тергеушінің өкілеттіктеріндегі өзгерістер алдын ала тергеу кезеңінде істің жан-жақты, толық және объективті зерттелу қағидатын қамтамасыз етуге қалай әсер еткені маңызды мәселе болып отыр.

Қазіргі уақытта тергеушінің процессуалдық мәртебесі мен оның прокурор және сотпен өзара қатынасы осы тұрғыда жан-жақты зерттелген ғылыми еңбектер аз.

Сондықтан тергеушінің қылмыстық қудалау барысында істің жан-жақты, толық және объективті зерттелуін қамтамасыз етудегі рөлі ерекше өзектілікке ие болуда.

Шешілетін ғылыми проблеманың қазіргі уақыттағы жағдайын бағалау. Қылмыстық қудалау жүргізу барысында тергеушінің істің мән-жайын жан-жақты, толық және объективті зерттеу мәселесі көптеген ғалымдардың еңбектерінде қарастырылған. Олар бұл тақырыпқа әртүрлі қырынан және түрлі деңгейде талдау жасаған. Атап айтқанда, Е.В. Брянская, П.В. Вдовцев, А.М. Виданов, Д.А. Влезько, В.И. Дьяченко, А.С. Есина, А.Д. Қалығұлова, В.М. Коган, И.Н. Кондрат, В.А. Лазарева, Т.Г. Олефиренко, С.А. Пашин, Е.Н. Погорелова, Е.С.Пряхина, Н.С. Соколовская, В.Ю. Стельмах, Ю.П. Якубина, М.Г. Янин және басқа да зерттеушілердің еңбектерінде бұл мәселелер қозғалған.

Қазақстандық ғалымдардан бұл бағытта зерттеу жүргізгендер қатарына С.А. Адилов, А.Н. Ахпанов, Г.Ж. Мергенова, Қ.Сабдин, С.Д. Сұлаимбекова, Б.Х. Төлеубекова, С.Төлесбай, Р.Тұрукпаева, Б.К. Шнарбаев, А.Л. Хан, Т.Б.Хведелидзе, Е.А. Умурзаков және басқалар кіреді.

Зерттеу мақсаты тергеушінің қылмыстық қудалауды жүзеге асыру кезіндегі сотқа дейінгі тергеп тексерудің мән-жайларын зерттеудің жан-жақтылығын, толықтығын және объективтілігін қамтамасыз ету мәселелерін кешенді зерттеу, Қазақстан Республикасының қылмыстық-процестік заңнамасын одан әрі жетілдіруге бағытталған ұсыныстар мен ұсынымдар әзірлеу болып табылады.

Осы мақсатқа жету үшін келесі зерттеу міндеттері анықталды:

- алдын ала тергеудің жан-жақтылығы, толықтығы және объективтілігі қағидатының қазіргі жай-күйін зерттеу;
- қылмыстық істер бойынша сотқа дейінгі тергеп-тексеру нысанына байланысты істің мән-жайларын зерттеудің жан-жақтылығы, толықтығы және объективтілігі қағидатын іске асыруды талдау;
- ведомстволық бақылау және тергеу бөлімі бастығының рөлі туралы мәселені қарау;
- тергеушінің іс жүргізу дербестігін іске асыру кезіндегі прокурордың рөлін және қылмыстық процестің үш буынды моделін айқындау;

- тергеушінің іс жүргізу дербестігін жүзеге асырудағы тергеу судьясының рөлін анықтау.

Зерттеу объектісі тергеушінің қылмыстық қудалауды жүзеге асыру кезіндегі сотқа дейінгі тергеп тексерудің мән-жайларын зерттеудің жан-жақтылығын, толықтығын және объективтілігін қамтамасыз ету процесінде қалыптасатын қоғамдық қатынастар болып табылады.

Зерттеудің тақырыбы тергеушінің қылмыстық қудалауды жүзеге асыру кезіндегі сотқа дейінгі тергеп тексерудің мән-жайларын зерттеудің жан-жақтылығын, толықтығын және объективтілігін қамтамасыз ету жөніндегі қызметін айқындайтын Қазақстан Республикасының қылмыстық-процестік заңнамасы болып табылады.

Зерттеуді жүргізудің әдістері мен әдіснамалық негіздері практикалық және теориялық қызметтің бірлігіне негізделген материалистік диалектиканың жалпы әдісін және объективті шындықты білудің жеке ғылыми әдістерін қамтиды: салыстырмалы-құқықтық талдау, жүйелік-құрылымдық, нақты-әлеуметтанулық және ғылыми зерттеудің басқа әдістері.

Ғылыми жаңалықтың негіздемесі. Ұсынылған жаңарту қылмыстық процестегі дәлелдемелерді жинау және бағалаудағы заңдылық пен әділеттілікті күшейтуге бағытталған. Бұл жаңалық тергеу органдарына шешім қабылдаудағы еркіндікті арттыруға, тергеудің объективтілігін қамтамасыз етуге және қылмыстық процесте қоғамның әділеттікке деген сенімін нығайтуға мүмкіндік береді.

Зерттеудің нормативтік базасын ҚР Конституциясы, ҚР ҚПК, ҚР Жоғарғы Сотының нормативтік қаулылары, заңдар, сондай-ақ қылмыстық істер бойынша сотқа дейінгі тергеп-тексеруді реттейтін өзге де нормативтік актілер құрады, ал зерттеудің теориялық базасын тергеушінің іс жүргізу мәртебесінің мәселелеріне және оның осы диссертациялық зерттеуде қойылған міндеттерді шешуге ықпал еткен шамада істің мән-жайларын зерттеудің жан-жақтылығы, толықтығы мен объективтілігі туралы қағидатты іске асыруына арналған қазіргі заманғы отандық және шетелдік ғылыми жұмыстар құрады.

Қорғауға шығарылатын ережелер:

1. Істің мән-жайларын жан-жақты, толық және объективті зерттеу туралы қағиданы іске асырудың қазіргі заманғы сот-тергеу практикасы оның нормативтік нұсқамаларына мүлдем сәйкес келмейтіндігіне байланысты ҚР ҚПК 24-бабында бекітілген қағидаттың атауын, сондай-ақ оның мазмұнын өзгерту қажет деп санаймыз және келесідей жаңа редакциясы ұсынылады:

«24-бап. Істі жан-жақты және толық зерттеу»

1. Сот, прокурор, тергеуші және анықтаушы істі дұрыс шешу үшін заңда көзделген барлық шараларды қолдануға міндетті.

2. Қылмыстық қудалау органдары іске қатысты мәні бар жағдайларды анықтау үшін нақты деректерді жинайды.

3. Іс бойынша күдіктіні, айыпталушыны немесе сотталушыны кінәлі ететін де, ақтайтын да жағдайлар анықталуға тиіс. Сондай-ақ, олардың жазасын жеңілдететін немесе ауырлататын мән-жайлар зерттеледі.

Қылмыстық процесті жүргізуші орган күдіктінің, айыпталушының немесе сотталушының кінәсіздігі туралы немесе кінәсінің жеңіл дәрежеде екені жөніндегі барлық мәлімдемелерді тексеруге міндетті. Сонымен қатар, оларды ақтайтын немесе жауапкершілігін жеңілдететін дәлелдердің бар-жоғын анықтауы керек. Дәлелдерді жинау кезінде заңсыз әдістер қолданылғаны туралы мәліметтер де тексеріліп, қылмыстық іске тіркеп, одан әрі сот нақты шешім қабылдауға.

2. ҚР ҚПК 59-бабының 2-бөлігінің 5) тармағына өзгерістер енгізе отырып келесідей жаңа редакциясы ұсынылады: «қылмыстық істерді зерттеп, олар бойынша тергеушінің процессуалдық тәуелсіздігін шектемейтін нұсқаулар беруге».

3. ҚР ҚПК 193-бабының 1-бөлімінің 12-1) тармағына өзгерістер енгізе отырып келесідей жаңа редакциясы ұсынылады: «Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 17-тарауында көзделген қылмыстық құқық бұзушылықтар, аса ауыр қылмыстар мен ауыр қылмыстар, жеделдетілген өндірісте аяқталмайтын және қоғамда ерекше резонанс тудырған істер бойынша алдын ала тергеу жүргізіледі».

Апробация және нәтижелерін енгізу. Диссертациялық зерттеудің нәтижелері заң профиліндегі жоғары оқу орындарында қылмыстық процесс құқығын оқытуда, сондай-ақ тергеушілерді, анықтаушыларды, анықтау және тергеу органдарының құрылымдық бөлімшелерінің бастықтарын, прокурорларды, судьяларды, адвокаттарды бастапқы даярлау, біліктілігін арттыру және қайта даярлау жүйесінде сенімді теориялық және әдістемелік материал бола алады.

2024 жылы 12 сәуірінде Қазақстан Республикасының Бас прокуратурасы жанындағы Құқық қорғау органдары академиясының жинағында «Қазіргі заң ғылымының дамуы: VII Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясына қатысып «Тергеушінің қылмыстық іс жүргізу кезінде жауаптылығы» ғылыми мақаласы және 2024 жылдың 10 желтоқсанда «Халықаралық ғылыми журналына» «Тергеу органы мен тергеушінің арасындағы қарым қатынас және процессуалдық мәселелер» атты мақаласы жарияланды, енгізу актісі алынды [Қосымша 1].

1. Алдын ала тергеудің жан-жақтылығы, толықтығы және объективтілігі қағидаттарының құқықтық және теориялық негіздері

1.1 Сотқа дейінгі тергеп тексерудің мән-жайларын жан-жақты, толық және объективті зерттеу қағидатының жалпы сипаттамасы

Сотқа дейінгі тергеудің мән-жайларын жан-жақты, толық және объективті зерттеу қағидасын талдауға кіріспес бұрын, қылмыстық процестегі қағидалардың мәні мен мағынасын түсіндіру қажет.

«Қағидат (принцип)» термині латынның *principium* сөзінен шыққан және «негіз», «бастама» дегенді білдіреді. Қағидаттар – ғылымның, теорияның немесе жүйенің басты идеялары. Сонымен қатар, қағидаттар – адамның шынайылыққа деген көзқарасы мен мінез-құлқын айқындайтын ішкі сенімдері [3, 511 б.].

Қылмыстық процесс саласында ғылыми әдебиеттерде қылмыстық процестің қағидаты ұғымына қатысты бірыңғай көзқарас жоқ. Кейбір ғалымдар (М.С.Строгович, М.А.Чельцов, М.Я. Савицкий және басқалар) қылмыстық процестің қағидаттары деп жалпы басшылық идеяларды түсінеді. Бұл идеялар қоғам дамуының объективті заңдылықтарын бейнелейді және көбінесе заң жүзінде бекітілгенге дейін пайда болады [4, 95 б.].

Құқық нормаларына айналғанға дейін идея қоғамда ұзақ уақыт талқыланатынына келісуге болады. Бұл идея жан-жақты зерттеліп, талқыланады. Көпшіліктің қолдауынан кейін ғана ол нормативтік ереже түрінде бекітіледі.

Екінші бағыттың өкілдері Н.Н. Полянский және басқалар қылмыстық процестің қағидаттары – бұл тек заңда тікелей бекітілген, анықтаушы, тергеу, прокуратура және сот органдарының қызметін айқындайтын жалпы және бастапқы ережелер деп есептейді.

Біздің ойымызша, бұл пікір орынды. Заңда қысқа және нақты түрде баяндалған қағидаттар кейінірек Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодекстің басқа баптарында кеңейтіліп, егжей-тегжейлі сипатталады.

Үшінші бағыттағы ғалымдар (А.Б.Сахаров, П.А.Фефелов, Т.Н. Добровольская және басқалар) қылмыстық процесс қағидаттарын негізгі және жалпы идеялар ретінде қарастырады. Бұл идеялар заңда тікелей көрсетілген немесе бірнеше құқық нормаларынан туындайды.

Төртінші бағыттағы ғалымдар (М.Л.Якуб, Б.Х.Төлеубекова, Р.Т. Шуменова және басқалар) қылмыстық процестің қағидаттары деп тек заңда нақты бекітілген басшылық идеяларды ғана мойындайды.

Біз процессуалист-ғалымдардың төртінші тобының пікірін толығымен қолдаймыз.

Қылмыстық процестің қағидаттары тек декларативті сипатқа ие емес. Олар императивті сипатта болады, яғни ондағы талаптарды орындау міндетті. Бұл талаптардың орындалуы құқықтық тетіктердің көмегімен қамтамасыз етіледі.

Қағидаттар қылмыстық іс жүргізудің мақсатты табиғатына негізделген

құқықтық талаптарды іске асыруды көздейді. Егер қағидаттар құқық нормаларында көрініс таппаса, онда олар құқықтық идеология элементтері болып табылады [5, 98 б.].

Ең озық және гуманистік идеялар құқық нормаларында бекітілмесе, олар құқықтық қағидалар болып танылмайды.

Қазақстанның қылмыстық іс жүргізу тарихында алғаш рет 2014 жылғы Қылмыстық-процестік кодекстің 9-бабының бірінші бөлігінде қағидаттардың нормативтік анықтамасы келесідей бекітілді: «Қылмыстық процеске қатысушылардың құқықтары мен міндеттерін іске асырудың жалпы шарттарын және қылмыстық процестің өзінің алдында тұрған міндеттердің шешілуін қамтамасыз ететін қылмыстық процесс сатыларының, институттары мен нормаларының жүйесі мен мазмұнын айқындайтын оның іргелі бастаулары қағидаттар болып табылады» [6].

Нормативтік ережелер қылмыстық процестің барлық кезеңдерінде қағидаттардың қолданылатынын көрсетеді. Қағидаттар барлық сатыларға және процессуалдық әрекеттерге әсер етеді, сондай-ақ қатысушылардың процессуалдық мәртебесіне де таралады.

Бұл – қылмыстық-процессуалдық заңның ешбір нормасы осы қағидаттарға қайшы болмауы тиіс дегенді білдіреді. Егер қандай да бір жағдай заңмен нақты реттелмесе, оны сот қылмыстық процестің тиісті қағидаттарына сүйене отырып шешуі қажет.

Сонымен қатар, қағидаттардың заңнамалық анықтамасынан олардың бір-біріне тең екені байқалады. Басқаша айтқанда, ҚР ҚПК 10-нан 31-бабына дейін бекітілген кез келген қағидаттардың бұзылуы бірдей құқықтық салдарға әкеледі.

Сотқа дейінгі тергеудің мән-жайларын жан-жақты, толық және объективті зерттеу қағидаты ҚР ҚПК-нің 24-бабында бекітілген анықтама жазылды:

1. Сот, прокурор, тергеуші, анықтаушы істі дұрыс шешуге қажетті және жеткілікті мән-жайларды жан-жақты, толық және объективті зерттеу үшін заңда көзделген барлық шараларды қолдануға міндетті.

Бұл ретте сот істе бар және ұсынылған дәлелдемелерді осы Кодексте көзделген тәсілдермен зерттейді. Сотқа дейінгі тергеп-тексерудің толымсыздығын жою мақсатында сот өз бастамасы бойынша қосымша дәлелдемелер жинауға құқылы емес.

2. Қылмыстық құқықбұзушылық қудалау органдары нақты деректерді айқындайды, солардың негізінде сотқа дейінгі тергеудің маңызы бар мән-жайлар анықтайды.

3. Қылмыстық құқықбұзушылықты қарайтын сот объективтілік пен бейтараптылықты сақтай отырып, айыптаушы және қорғаушы тараптарға олардың істің мән-жайларын жан-жақты және толық зерттеуге деген құқықтарын жүзеге асыруы үшін қажетті жағдай жасайды.

4. Осы Кодекстің 380-бабының екінші бөлігінде көзделген жағдайларды қоспағанда, сот істе бар және сот отырысында тараптар

ұсынған дәлелдемелерді зерттеудің қажеттілігі мен жеткіліктілігі мәселелері бойынша тараптардың пікірімен байланысты емес.

5. Іс бойынша күдіктіні, айыпталушыны, сотталушыны әшкерелейтін де, ақтайтын да, сондай-ақ олардың жауаптылығы мен жазасын жеңілдететін және ауырлататын мән-жайлар анықталуға жатады. Қылмыстық процесті жүргізетін орган күдіктінің, айыпталушының, сотталушының кінәсіздігі немесе кінәлілік дәрежесінің аздығы туралы, сондай-ақ оларды ақтайтын не олардың жауаптылығын жеңілдететін дәлелдемелердің бар-жоғы туралы барлық мәлімдемелерді, сондай-ақ дәлелдемелердің жиналуы мен бекітілуі кезінде тергеудің рұқсат етілмеген әдістерінің қолданылғаны туралы мәлімдемелерді тексеруге тиіс [6].

ҚР ҚПК 24-бабының бірінші бөлігі қылмыстық процесті жүргізетін барлық тұлғаларға қойылатын талаптарды көздейді. Бұл талап тек сотқа ғана емес, барлық қатысушыларға қатысты.

Сот алдын ала тергеудегі кемшіліктерді жою үшін дәлелдерді өз бетінше жинамауы тиіс. Бұл соттың бейтарап ұстанымын білдіреді.

Сонымен бірге, сот тараптардың осы принципті толық жүзеге асыруына жағдай жасауы керек.

Сотқа дейінгі тергеуде екі тарап бар – айыптау және қорғау. Істің жан-жақты зерттелуі дегеніміз – дәлелдердің екі тараптан да қаралуы.

ҚР ҚПК 24-бабының 5-інші бөлігінде айыпталушыны айыптайтын да, ақтайтын да, сондай-ақ жауаптылығын жеңілдететін немесе ауырлататын барлық мән-жай анықталуға тиіс екені көрсетілген. Яғни, барлық заңды мәні бар, іске қатысы бар, дәлелді және рұқсат етілген мән-жайлар анықталуы қажет.

Зерттеудің толықтығы дегеніміз – «ҚР ҚПК 113-бабында көрсетілген, міндетті түрде анықталуы тиіс мән-жайдың түгел анықталуы, сотқа дейінгі тергеудің ісі негізінде төмендегі қағидалар көрсетілген,

1) оқиға және қылмыстық заңда көзделген қылмыстық құқық бұзушылық құрамының белгілері (оның жасалған уақыты, орны, тәсілі және басқа да мән-жайлары);

2) қылмыстық заңмен тыйым салынған іс-әрекетті кімнің жасағаны;

3) адамның қылмыстық заңмен тыйым салынған іс-әрекетті жасаудағы кінәлілігі, оның кінәсінің нысаны, жасалған іс-әрекеттің себептері, заңдық және іс жүзіндегі қателіктері;

4) күдіктінің, айыпталушының жауаптылық дәрежесі мен сипатына әсер ететін мән-жайлар;

5) күдіктінің, айыпталушының жеке басын сипаттайтын мән-жайлар;

6) жасалған қылмыстық құқық бұзушылықтың салдарлары;

7) қылмыстық құқық бұзушылықтан келтірілген зиянның сипаты мен мөлшері;

8) әрекеттің қылмыстық құқыққа қайшылығын жоққа шығаратын мән-жайлар;

9) қылмыстық жауаптылық пен жазадан босатуға әкеп соғатын мән-жайлар дәлелденуге жатады» - деп көрсетілген [6].

Объективтілік – бұл құқықтық және адамгершілік талап. Ол істі жүргізетін және шешім қабылдайтын тұлғалардың әділ әрі адал болуын білдіреді. Мұндай тұлғалар субъективтілікке, біржақтылыққа және қатігездікке жол бермеуі тиіс. Әйтпесе, айыптаушылық бағытқа жол ашылады [7, 62 б.].

Объективтілік – бұл қылмыстық іс жүргізетін тұлғаға қойылатын талап. Ол бейтарап, адал және істің нәтижесіне мүдделі болмауы тиіс. Сонымен қатар, оның кәсіби білімі мен тәжірибесі болуы қажет. Оның әрекеттері субъективтілікке немесе немқұрайдылыққа жол бермеуі тиіс, себебі бұл айыптауға бейімділікке әкелуі мүмкін [8, 136 б.].

Сотқа тікелей бағытталған нормаларға қатысты, оларды Қылмыстық процестік кодекстің 23-бабының ережелерімен салыстыра талдау қажет. Бұл бапта сот ісін жүргізудің тараптардың жарыспалылығы мен тең құқықтығы қағидаты бекітілген. Бұл екі қағидат та іс үшін маңызды болып табылатын дәлелдемелерді зерттеу тәртібін егжей-тегжейлі анықтайды.

ҚР ҚПК 23-бабының бесінші бөлігі ҚР ҚПК 24-бабының нормасын нақтылау ретінде қарастырылуы тиіс нормаларды қамтиды. Өйткені ол, соттың қылмыстық құқықбұзушылық қудалау органы болып табылмайды, бірақ айыптау немесе қорғау жағында болмайтынын және құқық мүдделерінен басқа қандай да бір мүдделерді білдірмейтінін белгілейді.

ҚР ҚПК 24-бабында «Қылмыстық істі қарайтын сот өзінің объективтілігі мен бейтараптығын сақтай отырып, айыптау және қорғау тараптарына істің мән-жайларын жан-жақты әрі толық зерттеуге деген құқықтарын жүзеге асыру үшін қажетті жағдайларды жасайды» деп көрсетілген [6].

Төменде көрсетілген нормаға сәйкес мағынасы толық қайталанатын ұқсас ереже ҚР ҚПК 23-бабының 6-бөлігінде бекітілген, атап айтқанда: «Сот объективтілікті және бейтараптылықты сақтай отырып, тараптардың өз процестік міндеттерін орындауы және өздеріне берілген құқықтарды жүзеге асыруы үшін қажетті жағдайларды жасауға міндетті» деп көрсеткен [6].

«ҚР ҚПК 24-бабының 4-бөлігіне сәйкес, сот тараптардың сот отырысында бар және ұсынылған дәлелдемелерді зерттеудің қажеттілігі мен жеткіліктілігі туралы пікірімен байланысты емес, осы кодекстің 380-бабының екінші бөлігінде көзделген жағдайларды қоспағанда» деп көрсеткен [6].

Алайда, ҚР ҚПК 23-бабының 8-бөлігінде Тараптар қылмыстық сот ісін жүргізу барысында өзінің ұстанымын, оны қорғаудың тәсілдері мен құралдарын дербес және сотқа, басқа да органдар мен адамдарға тәуелсіз таңдайтыны айтылған. Сот тараптың өтінішхаты бойынша оған осы Кодексте көзделген тәртіппен қажетті материалдарды алуға жәрдем көрсетеді.

Бұл жерде қылмыстық процестің екі қағидптының ережелерінің арасында айқын қарама-қайшылық бар.

Бұдан басқа, ҚР ҚПК 380-бабы тараптарға тиесілі дәлелдемелерді зерттеуді шектеу құқығын көздейді.

Мәселен, ҚР ҚПК 380-бабында мыналар көзделген:

– Мемлекеттік айыптаушы айыптау дәлелдемелерінің зерттелуін көрсетілген өтінішхат қозғалған кезге қаралған дәлелдемелермен шектеу туралы өтінішхат беруге құқылы. Сот тараптардың пікірлерін тыңдап, бұл өтінішхатты қанағаттандыруға құқылы.

– Қорғаушы тарап сотталушының, қорғаушының, сотталушының заңды өкілінің, азаматтық жауапкердің немесе оның өкілінің өтінішхаты бойынша ұсынылған және іске қоса тігілген дәлелдемелерді зерттеуден бас тартуға құқылы. Мұндай бас тарту сот үшін міндетті [6].

ҚР ҚПК 380-бабындағы нормалар түріндегі мұндай толықтыруды ескере отырып, артық салмақ ҚР ҚПК 23-бабының сегізінші бөлігінің пайдасына көрсетіледі.

Басқаша айтқанда, ҚР ҚПК 24-бабының 4-бөлігіндегі тараптардың «сот отырысында ұсынылған дәлелдемелерді зерттеу қажеттілігі мен жеткіліктілігі» туралы пікіріне соттың тәуелді еместігі жөніндегі ереже іс жүзінде өз тиімділігін көрсетпейді.

Сонымен қатар, ҚР ҚПК 24-бабының 2-бөлігіне қайшы келеді, өйткені онда соттың сотқа дейінгі тергеудегі олқылықтарды жою мақсатында өз бастамасымен қосымша дәлелдемелер жинауға құқығы жоқ екендігі» - деп көрсетілген .

Сол себепті, ҚР ҚПК 24-бабындағы істің мән-жайларын жан-жақты, толық және объективті зерттеу қағидатының мазмұнын ашатын нормалар кей жағдайларда тараптардың тең құқылығы мен жарыспалылығы қағидатын бекітетін ҚР ҚПК 23-бабын қайталаса, кейбір жағдайда оған қайшы келеді.

Біздің ойымызша, талқыланатын қағидатқа қатысты тағы бір маңызды фактіге назар аудару керек.

2010 жылғы 1 қаңтарға дейін аталған баптың үшінші бөлігі мынадай редакцияда жазылды: «Қылмыстық істі қараушы сот объективтілік пен бейтараптылықты сақтай отырып, айыптау және қорғау тараптарына олардың істің мән-жайларын жан-жақты және толық зерттеу құқықтарын жүзеге асыруы үшін қажетті жағдай туғызады. Сот тараптардың пікірімен байланысты емес және өз бастамашылығымен қылмыстық іс бойынша ақиқатты анықтау үшін қажетті шаралар қолдануға құқылы» [9, 1 б.].

Шын мәнінде, қылмыстық іс бойынша ақиқатты ашу қарастырылып отырған қағидаттың барлық мазмұнына бағытталған.

Алайда, 2009 жылғы 10 желтоқсандағы «Қазақстан Республикасының Қылмыстық, Қылмыстық іс жүргізу және Азаматтық іс жүргізу кодекстеріне сот жүйесін жетілдіру мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Қазақстан Республикасының № 227-IV Заңына сәйкес ҚР ҚПК 24-бабы 3-бөлігінің мәтінінен соттың ақиқатты анықтау жөніндегі міндетін көздейтін екінші ұсыныс алынып тасталды» [6].

Содан, «1997 жылғы ҚР ҚІЖК және 2014 жылғы қазіргі қолданыстағы ҚР ҚПК бойынша сотқа дейінгі тергеудің мән-жайын, жан-жақтылығын, толықтығын және объективтілігін қамтамасыз ету қағидатының мазмұнына ақиқатты ашу қажеттілігі туралы ереже көзделмеген» [6].

Қазіргі заманғы қылмыстық процессуалдық заңнама сотты қылмыстық іс бойынша ақиқатты анықтауға міндеттемейді. Бұл нәтиже күтілген болатын. Себебі, тараптардың бәсекелестік және тең құқықтылық қағидаттарын толық жүзеге асыру үшін сот тек қана әділеттілікті жүзеге асыруға бағытталуы тиіс. Бұл қазіргі уақытта соттың негізгі мақсаты ретінде қарастырылады. Әйтпесе, сот бейтараптылықты жоғалтып, объективтілікке нұқсан келтіруі мүмкін.

Қазіргі жағдайға байланысты келесі авторлардың пікірлерін қолдау қажет деп санаймыз. С.А. Пашин юристің шындықты табуға емес, сот процестерінің дұрыс жолмен жүргізілуін қамтамасыз етуге міндетті екенін айтады. Ол дәлелдемелер арқылы шындық анықталмайтынын, тек белгілі бір қорытындылардың негізделетінін атап өтеді. Шындықты іздеу — бұл нәтижеге жауапты адамдардың жұмысы. Судья нәтижеге тек сол тұрғыдан жауап береді, ол «Иә, кінәлі», егер бұл дәлелденсе, немесе «Жоқ, кінәсіз», егер дәлелдер болмаса, деп айтуы тиіс, және одан басқа ештеңе емес [10, 312 б.].

Егер осындай құрылымды қабылдаса, С. А. Шейфердің әділ атап өткендей, сотта ақиқаттың анықталуы туралы айтуға болмайды. Соттың айыптау немесе ақтау үкімінде қамтылған нәрсе бір тараптың ұстанымының сенімділігін констатациялаудан аспайды. Мұндай «ақиқатты» тек формалды деп анықтауға болады [11, 23 б.].

Егер Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығына мүше мемлекеттердің соттың ақиқатты анықтау міндетіне қатысты тәжірибесіне жүгінсек, онда келесіні байқауға болады.

Ресей Федерациясында іс мән-жайларын жан-жақты, толық және объективті зерттеуді қамтамасыз ету қағидаты Қылмыстық-процестік кодекстен толығымен алынып тасталған.

Н.С. Соколовскаяның жазуынша, қылмыс жасау мән-жайларын толық, жан-жақты және объективті зерттеу мен жарыспалылық қылмыстық процестің өзара жоққа шығаратын бастаулары ретінде қабылданады.

Ресейдің қылмыстық сот ісін жүргізуін жарыспалы деп жариялау Қылмыстық-процестік кодекстен құқық қорғау органдарына бағытталған қылмыстық істің мән-жайларын толық, жан-жақты және объективті зерттеу туралы талапты алып тастады [12, 49 б.].

Г.Д. Луковников бұл туралы былай деп жазады: «РСФСР Сот реформасының тұжырымдамасын жасаушылар мен Ресей Федерациясының Қылмыстық-процестік кодексінің авторларының қылмыстық істің мән-жайларын жан-жақты, толық және объективті зерттеу қағидатынан бас тартуы бүгінде объективті ақиқатты анықтамай-ақ қылмыстық істі шешуге мүмкіндік береді» [13, 86 б.].

«Беларусь Республикасының Қылмыстық-процестік кодексінің 18-бабында істің барлық мән-жайлары жан-жақты, толық және объективті зерттелуі тиіс деген қағидат бекітілген, алайда, ҚР ҚПК 24-бабында көрсетілген, соттың іс бойынша ақиқатты анықтау міндеті алынып тасталған» - деп көрсетілген [14].

Дегенмен, Ресей Федерациясының Қылмыстық-процестік кодексінен біз қарастырып отырған қағидат алынып тасталғаннан кейін, қылмыстық процесс

саласындағы ғалымдар арасында қабылданған шешімнің орындылығы туралы пікірталастар әлі күнге дейін толастамай тұр.

Мәселен, кейбір ғалымдар Ресейдегі қылмыстық сот ісін жүргізуді жарыспалы етуге бағытталған заң шығарушының асығыс және ойластырылмаған қадамдары бұл қағидаттың өзі жұмыс істемейтініне және бүкіл қылмыстық процесс жүйесінің дағдарысына әкелді деп есептейді.

Сонымен қатар, бұл қағидатты бүкіл қылмыстық процесске, оның ішінде сотқа дейінгі өндіріске де негізсіз қолдану, сотқа дейінгі сатыдағы тараптардың теңдігі тек қағаз жүзінде қалып, оны іске асыру тетіктерінің жоқтығына әкеледі.

Е.С. Пряхина мен М.Г. Янин алдын ала тергеудің жан-жақтылығы, толықтығы және объективтілігі туралы талап сот талқылауындағы кінәсіздік презумпциясы мен тараптардың жарыспалылығы қағидаларына қайшы келмейді деп жазады.

Керісінше, бұл талап соттағы нағыз жарыстың қажетті алғышарты болып табылады, өйткені ол күдіктіге, айыпталушыға, қорғаушыға, сондай-ақ жәбірленушіге жарысқа дайындалуға мүмкіндік береді.

Бұл талаптың болмауы сотқа бір жақты және толық емес тергелген істердің түсуіне әкеледі, ал мұндай істер бойынша заңды, негізделген және әділ үкім шығару мүмкін емес.

Біздің ойымызша, жоғарыда келтірілген пікірлерге құлақ асу қажет. Бұл сөздер біз қарастырып отырған қағидатты Қылмыстық-процестік кодекстен алып тастау туралы заң шешімін практикалық тұрғыда қолдану тәжірибесіне негізделген.

«ҚР ҚПК 24-бабының кейбір нормалары ҚР ҚПК 23-бабының ережелерін қайталайтынын анықтадық. ҚР ҚПК 23-бап сотта тараптардың жарыспалылығы мен теңдігі қағидатын бекітеді, басқа жағдайларда ҚР ҚПК 24-баптың нормалары ҚР ҚПК 23-бапқа қайшы келеді, бұл шешім талап етеді» - деп көрсетілген [12].

Біздің ойымызша, ҚР ҚПК 24-бабын алып тастаудың қажеті жоқ. Мүмкін, сотқа дейінгі тергеудің мән-жайын жан-жақты, толық және объективті зерттеу заңдылығы түбегейлі қайта қаралып, өзгертілуі тиіс. Оны қылмыстық процестің міндеттерін орындау талаптарына сәйкес келтіру керек.

1.2 Сотқа дейінгі тергеп тексеру жан-жақтылық, толықтық және объективтілік қағидаттарын жүзеге асыру

ҚР ҚПК 189-бабының 1-бөлігіне сәйкес сотқа дейінгі тергеп-тексеру анықтау, алдын ала тергеу нысанында және хаттамалық нысанда жүргізіледі, өз кезегінде, анықтау нысанындағы сотқа дейінгі тергеп-тексеру жеделдетілген іс жүргізу тәртібімен жүргізілуі мүмкін, сондай-ақ ҚР ҚПК 526-бабына сәйкес қылмыстық құқық бұзушылықтар бойынша іс жүргізудің хаттамалық нысаны мүмкін, сонымен қатар, анықтау істері жеделдетілген тергеп-тексеру тәртібімен тергелуі мүмкін.

Алдын ала тергеу әдеттегі тәртіппен, сондай-ақ жеделдетілген тергеп-тексеру нысанында да жүргізілуі мүмкін.

Заң шығарушы, ең алдымен, құқық бұзушылықтың ауырлығын ескере отырып, сотқа дейінгі тергеп-тексеру іс жүргізуді саралады.

В.И.Дьяченконың пікірінше, «сотқа дейінгі тергеп-тексерудің таңдалған немесе басқа нысанын қолдану, ең алдымен, қылмыстық заңның нормасында көзделген жазаның ауырлығына байланысты, содан кейін қылмыстың мән-жайын анықтаудың күрделілігі ескеріледі» - деп көрсетілген [15, 16 б.].

Осылайша, «ҚР ҚПК сәйкес аса ауыр қылмыстар бойынша жеделдетілген іс жүргізуге жол берілмейді, ал қылмыстық құқық бұзушылықтар бойынша сотқа дейінгі тергеп-тексеруді қылмыстық қудалау органы хаттамалық нысанда жүргізеді» деп көрсетті [15, 16 б.].

И.Н.Кондрат дұрыс көрсетті, «сотқа дейінгі тергеп-тексеру нысандарының арасындағы айырмашылықтың негізгі белгісі – материалдық-құқықтық өлшем, жазаның ауырлығы, сондай-ақ оларды жасаудың мән-жайын белгілеудегі қауіптілік пен күрделілік критерийі» [16, 278 б.].

Сотқа дейінгі тергеп тексеру іс жүргізуді таңдау қажет болса, істің күрделілігі ескеру керек. Мысалы, алдын ала тергеу міндетті болып табылады, егер қылмыс құқықбұзушылық кәмелет жасқа толмаған тұлға жасаса немесе психикалық кемшілігі бар тұлға жасаса және ол өз құқығын өзі қорғай алмаса, қылмыстық істегі күдікті адамның кім екені белгісіз болса (ҚПК 189-бап, 3-бөлім).

Жеделдетілген тергеп-тексеру кезінде тергеу түрін анықтау критерийі — күдіктінің тағылған айыпқа көзқарасы және жәбірленушінің келісімі.

Екінші критерий — тергеу мерзімі. ҚР ҚПК 192-бабына сәйкес: анықтау істері бойынша сотқа дейінгі тергеу мерзімі бір айдан аспауы керек. Ал алдын ала тергеу істері бойынша — екі айдан аспауы тиіс. Жеделдетілген тергеп-тексеру он бес тәулік ішінде аяқталуы керек (ҚПК 190-бабының 3-бөлімі).

ҚР ҚПК 526-бабына сай: анықтау органы күдікті анықталған жағдайда қылмыстық құқық бұзушылық туралы бірден хаттама жасауы керек. Күдікті болмаған жағдайда, хаттама күдікті тұлға анықталған соң, жауапкершілікке тарту мерзімі ішінде жасалады [6].

Сотқа дейінгі тергеп-тексеруді аяқтайтын процессуалдық актінің нысаны да әртүрлі болады. Мысалы, алдын ала тергеу, жеделдетілген тергеп тексеру, анықтау айыптау актісін жасау арқылы аяқталуы мүмкін, қылмыстық теріс қылықтар бойынша айыптау актісі жасалмайды, жинақталған материалдар істі сотта қарауға негіз болып табылады, бұйрықтық іс жүргізу бұйрықтық іс жүргізуді қолдану туралы қаулы жасаумен аяқталу негізінде, осылайша, қылмыстық-процестік заң кейбір жағдайларда сотқа дейінгі тергеп тексеруді оқшаулап, оған арнайы критерийлер белгілейді, солардың негізгісі мыналар болып табылады:

— материалдық-құқықтық критерий, яғни қылмыстық құқықбұзушылықтың ауырлық дәрежесі

- тергеудің күрделілігі, таңдалған іс жүргізу шеңберінде дәлелдеуге жататын барлық мән-жайларды анықтау мүмкіндігі
- тергеу мерзімдері
- қылмыстық процеске жетекшілік ететін органдардың іс жүргізу қызметінің нәтижелері тіркелетін құжаттардың нысаны.

Алдын ала тергеп-тексеру жеңілдетілген түрлерде жүргізілген кезде (мысалы, материалдарды хаттама түрінде рәсімдеу, жеделдетілген немесе бұйрықтық іс жүргізу тәртібімен), істің барлық мән-жайларын жан-жақты, толық және объективті зерттеу қағидатын толық іске асыру туралы айтуға болмайды.

Бұл жағдайлар алдын ала тергеп-тексеруді барынша оңтайландыруға және қылмыстық процессте үнемділікті қамтамасыз етуге бағытталған.

«ҚР ҚПК 190-бабына сәйкес, процессуалдық үнемділік тек сотқа дейінгі тергеп-тексеру мерзімдерінің қысқаруымен ғана емес, сондай-ақ мемлекеттің және қылмыстық процесс қатысушыларының күштері мен қаражатын үнемдеумен де көрініс табады, жеделдетілген тергеп-тексеру барлық қылмыстық істер бойынша жүргізілуі мүмкін, бірақ бұл аса ауыр қылмыстар мен хаттамалық нысандағы істерге қатысты қолданылмайды, егер құқық бұзушылық жасаған адам анықталса, ол өз кінәсін мойындаса және келтірілген залалдың мөлшеріне келіссе, сондай-ақ жеделдетілген өндірістің тәртібі мен салдарын түсінсе, іс жеделдетілген тәртіппен аяқталуы мүмкін, жеделдетілген тергеп-тексерудің мерзімі – он бес тәулік» - деп көрсетілген [6].

Р.Тұруқпаева өз пікірінде, бұл жаңашылдықты істерді тиімді әрі объективті қараудың жолы ретінде бағалайды. Сондай-ақ, ол бұл тәсіл күдіктілерді артық бюрократиядан, ал мемлекеттік қызметкерлерді жемқорлықтан қорғауға көмектеседі деп есептейді. Себебі шенеуніктердің жұмысы уақытпен шектеледі және олар нәтижеге жұмыс істеуге мәжбүр болады [17, 1 б.].

«ҚР ҚПК-не сәйкес, жеделдетілген сотқа дейінгі тергеп-тексеру келесі жағдайларда қолданылмайды:

1. Егер бірнеше қылмыстық құқықбұзушылық жасалса және олардың біреуі аса ауыр болса;
2. Егер адам сот ісі жүргізіліп жатқан тілді білмесе;
3. Егер адам қылмыстық қудалаудан артықшылықтары мен иммунитеті бар болса;
4. Егер қылмыстық құқықбұзушылықты бірге жасағандардың бірі кінәсін мойындамаса;
5. Егер қылмыстық құқықбұзушылықты кәмелетке толмағандар немесе дене немесе психикалық кемшіліктері бар адамдар жасаса және олар өз құқықтарын өздері қорғай алмаса» - деп көрсеткен [6].

«ҚР ҚПК 190-бабының 4-бөлігі сәйкес, жеделдетілген сотқа дейінгі тергеп-тексеру кезінде тергеп-тексеруді жүргізіп отырған тұлға қылмыстық құқық бұзушылықтың мән-жайларын анықтайды және күдіктінің бұл құқық бұзушылықты жасағанын растайтын дәлелдерді жинайды» - деп көрсетілген [6].

Осылайша, жеделдетілген тәртіппен тергеп-тексеру жүргізілгенде істің барлық мән-жайларын жан-жақты, толық және объективті зерттеу қағидасы қолданылмайды.

Сонымен қатар, жеделдетілген тәртіппен тергелген қылмыстық істер бойынша сот талқылауы да қысқартылған тәртіпте өтеді. ҚР ҚПК 382-бабына сәйкес, мұндай «сот талқылауы тек айыпталушы мен жәбірленушіні сұрау, процессуалдық келісім немесе медиация тәртібімен бітімгершілік келісімінің мән-жайларын анықтау, азаматтық талап бойынша төлем мерзімі мен тәртібі, сондай-ақ процессуалдық шығындар мәселелерін қарастырудан тұрады» - деп көрсетілген [6].

«Соттардың қылмыстық істерді қысқартылған тәртіппен қарауы туралы» «Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2004 жылғы 26 қарашадағы №17 Нормативтік қаулысында» былай анықтама берілген: «Қысқартылған тәртіппен сот талқылауы жүргізілген кезде, сот тергеуі Қылмыстық іс жүргізу кодексінің 382-бабының екінші бөлігіне сәйкес өтеді. Бұл жағдайда басқа дәлелдемелерді жариялау және зерттеу талап етілмейді, өйткені олар ешкіммен дауланбайды және олардың дұрыстығы, қатыстылығы мен рұқсат етілетіндігі мойындалады» [18, 1 б.].

2014 жылғы ҚР ҚПК жаңа өзгерістердің бірі – сотқа дейінгі өндірісте хаттамалық нысанды енгізу болды. ҚР ҚПК 191-бабының 15-бөлігіне сәйкес, «осы баптың 16-дан 24-ке дейінгі бөліктерінде көрсетілген қылмыстық теріс қылықтар бойынша сотқа дейінгі тергеп-тексеру міндетті емес. Мұндай істер бойынша жиналған материалдар сотта қарау үшін жеткілікті негіз болып табылады, ал анықтау органы күдікті ретінде жауап алынған сәттен бастап он күн ішінде қылмыстық теріс қылық туралы хаттама жасайды, ҚПК 526-бабының 1-бөлігі сәйкес, бұл процесс ҚР ҚПК 64-бабының 1-бөлігінің 4) тармағына сәйкес жүргізіледі, сонымен қатар, бұл іс-шара қылмыстық жауапкершілікке тарту мерзімі шегінде жүзеге асырылуы керек» - деп көрсетілген [6].

«ҚПК 527-бабының 1-бөлігіне сәйкес, қылмыстық құқық бұзушылықтың жасалуына қатысты күдіктіге қатысты іс-құжат жасалады, онда келесі деректер көрсетіледі: оның жасалған уақыты мен орны, хаттаманы жасаушы тұлға, күдіктінің жеке деректері, қылмыстық құқық бұзушылық жасалған орын мен уақыт, оқиға, оның әдістері, себептері, салдары және басқа да маңызды жағдайлар, қылмыстың бар екенін және құқық бұзушының кінәсін растайтын нақты деректер, ҚР ҚК Ерекше бөлімінде қарастырылған қылмыстық құқық бұзушылық құрамының белгілері, зардап шегуші туралы деректер, оған келтірілген залалдың сипаты мен мөлшерінде» - деп көрсетілген [6].

«ҚПК 527-бабының 2-бөлігіне сәйкес, сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүзеге асыратын тұлға тек қана қылмыстық құқық бұзушылықтың іздерін және күдіктінің, айыпталушының кінәсін дәлелдейтін басқа да дәлелдерді тіркейтін тергеу әрекеттерін және басқа да процессуалдық іс-шараларды жүргізуге құқылы, сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүзеге асыратын тұлға жинақталған дәлелдермен шектелуге құқылы, егер іс бойынша анықталған

жағдайлар күдікті мен оның қорғаушысы, зардап шегуші тарапынан дауға салынбаса» - деп көрсетілген [6].

«ҚР ҚПК 529-бабының 1-тармағына сәйкес, хаттамалық нысанда рәсімделген қылмыстық іс түскен кезде, судья тек төмендегі әрекеттерді орындайды,

1. Істі кім қарастыратынын, қандай іс қаралуы қажет екенін, кім және ҚР ҚК қай бабына сәйкес жауапқа тартылатынын жариялайды;

2. Сотталушының, сондай-ақ істі қарауға қатысатын басқа тұлғалардың келуін тексереді;

3. Процеске қатысушылардың жеке басын анықтайды және олардың заңды өкілдерінің өкілеттілігін тексереді, егер олар болса, қорғаушының өкілеттілігін тексереді;

4. Процеске қатысушылардың келмеу себептерін анықтайды және іс қарауды олардың қатысуынсыз немесе оны кейінге қалдыру туралы шешім қабылдайды;

5. Қажет болған жағдайда міндетті түрде қатысуы қажет тұлғаны сотқа әкелу туралы қаулы шығарады, аудармашы тағайындайды;

6. Істі қарауға қатысатын тұлғаларға олардың құқықтары мен міндеттерін түсіндіреді;

7. Қойылған шағымдар мен өтініштерді шешеді;

8. Қылмыстық құқық бұзушылық туралы хаттаманы жариялайды, қажет болған жағдайда басқа іс материалдарын да жариялайды;

9. Істі қарауды кейінге қалдыру туралы қаулы шығарады: өзін-өзі аластату немесе судьяның аластатылуы туралы өтініш бойынша, егер судьяның аластатылуы істі қарауға кедергі келтірсе; қорғаушының, уәкілетті өкілдің, сарапшының немесе аудармашының аластатылуы туралы өтініш бойынша, егер бұл аластатылу істі қарауға кедергі келтірсе, істі қарауға қатысатын тұлғалардың келуі немесе қосымша материалдарды алу қажеттілігі бойынша, қажет болған жағдайда судья сараптама тағайындау туралы қаулы шығарады» - деп көрсетілген [6].

Сотқа дейінгі тергеу аяқталып, негізгі сот талқылауының кезеңдеріне жатпайтын бірнеше міндетті сатылар бар, мысалы, сот тергеуі, тараптардың сөзталастары, айыпталушының соңғы сөзі. Басқаша айтқанда, хаттамалық нысан бойынша істерді қарау оңайлатылған тәртіпте өтеді.

Осылайша, «ҚР ҚПК 529-бабының 1-тармағына сәйкес, хаттамалық нысан бойынша алдын ала тергеудің оң сипаттарына мыналарды жатқызуға болады,

— Біріншіден, бұл ең қысқа тергеу мерзімі, яғни қоғамдық қауіптілігі аз қылмыстарды қарау кезінде кідірістерді болдырмау.

— Екіншіден, көп мөлшерде тергеу әрекеттерін жүргізудің қажеті жоқ.

— Үшіншіден, тергеуді аяқтау хаттама жасау арқылы жүзеге асырылады, бұл айыптау актісін жасаудан әлдеқайда оңай, аталған оң жақтарға қарамастан, бұл тергеу түрінде ҚР ҚПК 24-бабында белгіленген қағидат жүзеге аспайды» - делінген [6].

«2017 жылғы 21 желтоқсандағы № 118-VI «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне құқық қорғау қызметінің процестік негіздерін жаңғырту мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Қазақстан Республикасының Заңымен қылмыстық процеске туралы жаңа сөз енгізілді – бұйрықтық өндіріс. Бұл өндірісті реттеу үшін ҚР ҚПК 13-1-бөлім қосылды,

«ҚР ҚПК 629-1 бабының 2-тармағына сәйкес, теріс қылықтар мен ауыр емес қылмыстар бойынша істер бұйрықтық өндіріс тәртібінде қаралуы мүмкін, егер,

1. жиналған дәлелдемелер арқылы қылмыстық теріс қылық және (немесе) онша ауыр емес қылмыс фактісі және оны жасаған адам анықталса.

2. күдікті қылмыстық құқық бұзушылық жасаудағы өз кінәсінің қолда бар дәлелдемелеріне дау айтпаса, өз әрекеттерінің (әрекетсіздігінің) саралануына, келтірілген нұқсанның (зиянның) мөлшеріне (сомасына) келіссе.

3. жасалған қылмыстық құқық бұзушылықтың санкциясы негізгі жаза түрлерінің бірі ретінде айыппұлды, оның ішінде, егер санкцияда осы құқықтан айырудың дәл мерзімі белгіленсе, белгілі бір лауазымды атқару немесе белгілі бір қызметпен айналысу құқығынан айыру түрінде міндетті қосымша жаза түрін көздесе.

4. күдікті істі дәлелдемелерді зерттемей, өздерін істі сотта қарауға шақырмай және қатыстырмай, бұйрықтық іс жүргізу тәртібімен қарау туралы өтінішхат мәлімдесе, ал жәбірленуші, сондай-ақ азаматтық талапкер мен азаматтық жауапкер (олар іс бойынша қатысқан жағдайда) бұған келісім білдірсе, сотқа дейінгі өндірісті жүзеге тұлға, осы баптың екінші бөлігімен қарастырылған негіздердің жиынтығы анықталған сәттен бастап бес күн ішінде бұйрықтық өндіріс қолдану туралы қаулы қабылдай отырып, сотқа дейінгі өндірісті өндірісті аяқтайды» - деп көрсетілген [6].

ҚР ҚПК 629-1-баптың 6-тармағына сәйкес, бұл ретте сотқа дейінгі өндірісті жүзеге тұлға, тек қана қылмыстық құқық бұзушылықтың іздерін және күдіктінің, айыпталушының кінәсін дәлелдейтін басқа да дәлелдемелерді тіркейтін тергеу және басқа да процестік әрекеттерді жүргізуге құқылы [6].

ҚР ҚПК 629-4-баптың 1-тармағына сәйкес, судья, іс сотқа түскен сәттен бастап үш күн ішінде бұйрықтық өндірісті қолдану туралы қаулы негізінде, сот отырысын өткізбестен, ұсынылған материалдар негізінде істі жеке қарауға тиіс [6].

Сөйтіп, бұйрықтық өндіріс тәртібіндегі сотқа дейінгі тергеп-тексеру кезінде құқықбұзушылық кезінде барлық мән жайды жан-жақты, толық және объективті зерттеу қағидаты жүзеге асыру керек.

Жоғардағылар негізінде, хаттама түрінде рәсімделген істерде, жеделддетілген тергеп-тексеру өндірісі және бұйрықтық өндіріс тәртібінде де істің барлық мән-жайларын жан-жақты, толық және объективті зерттеу қағидаты алдын ала тергеу барысында да, сот сатысында да жүзеге асырылу тиіс емес. Мұндай алдын ала тергеу мен анықтау барысында басқа болатынын байқауға болады. Бұл мәселеге толығырақ тоқталайық.

ҚР ҚПК 191 бабына сәйкес, «Қылмыстық құқық бұзушылықтар туралы істер бойынша, осы баптың екінші - он екінші бөлімдерінде көрсетілген қылмыстар бойынша алдын ала тергеу міндетті емес және анықтау материалдары істі сотта қарау үшін негіз бола алады.

Қылмыстық құқық бұзушылықтар туралы істер бойынша анықтау, егер қылмыс жасаған деп күдік келтірілген тұлға белгілі болса, жүргізіледі.

Анықтау осы Кодексте алдын ала тергеу үшін белгіленген ережелер бойынша жүргізіледі, осы тараудың ережелерінен басқа.

Анықтау ісі бойынша алдын ала тергеу мерзімі бір айдан аспауға тиіс» [6].

Заң шығарушы анықтау өндірісінің анықтамасын бермеген. Сондықтан бұл ұғымды қылмыстық процесс ғылымының мамандары қалай түсіндіргенін қарастырайық.

Н.А. Власованың ой, «анықтау – бұл тиісті әкімшілік органдар мен лауазымды тұлғалардың қызметі. Ол қылмыс жасағаны туралы деректерге жедел әрекет ету және қылмыстарды ашу, кінәлілерді ұстау және басқа да тергеу әрекеттерін жүргізуден тұрады» - деп көрсеткен [19, 144 б.].

П.В. Вдовцевтің ойы, «анықтау — бұл қылмыстың іздерін табу және тіркеу мақсатында шұғыл тергеу әрекеттерін жүргізу. Бірақ бұл толық қылмыстық істі тергеу емес» - деп көрсеткен [20, 26 б.].

Қорытындылай келе, бұл екі анықтама дұрыс, бірақ олар толық көлемдегі тергеудің алдын ала тергеу түрі ретінде емес, тек алдын ала тергеу жүргізілетін істер бойынша тергеу органдарының қызметіне қатысты. Бұл ҚПК РК 196-бабымен реттеледі. Аталған бап тергеушінің қатысу мүмкіндігі болмаған жағдайда (ауылдардың алыстығы, уақытша қиындықтар) тергеу жүргізу тәртібін белгілейді. Осы жағдайларда тергеу органдарына шұғыл тергеу әрекеттерін жүргізу құқығы беріледі. Сонымен қатар, прокурор бұл туралы дереу хабардар болуы тиіс. Барлық қажетті процессуалдық әрекеттер аяқталғаннан кейін, тергеушіге іс материалдары бес тәулік ішінде тапсырылады. Тергеу органдарының осы қылмыстық іс бойынша әрі қарай қатысуы тек тергеуші органдарының тапсырмаларын орындау аясында мүмкін болады.

Бұл жағдайда Е.Н. Погорелова дұрыс айтады, себебі ол анықтау мен шұғыл тергеу әрекеттерін ажыратады. «Анықтау» термині алдын ала тергеу қажет болмайтын қылмыстық істер бойынша тергеудің арнайы түрін білдіреді. Шұғыл тергеу әрекеттері — бұл басқа тергеу түрі — алдын ала тергеудің бөлігі және ол тергеу әрекеттерінен басқа да процестік әрекеттерді қамтиды. РФ ҚПК 152-бабына сәйкес шұғыл тергеу әрекеттерін жүргізу құқығы анықтаушы мен анықтау органдарынан басқа, тергеушілерде де бар [21, 102 б.].

А.С. Есинаның пікірінше, тергеу — бұл арнайы тергеу түрі. Тергеу барысында екі тәуелсіз процестік іс-әрекет түрі бөлінеді: толық тергеу және жедел тергеу іс-әрекеттерін жүргізу [22, 206 б.].

«Классикалық түсінікте анықтау — бұл қылмыстың ашылу процесі. Ол заң бойынша қылмыс оқиғасын, оған кінәлі адамдарды және дәлелденуі қажет

басқа жағдайларды анықтау үшін барлық шараларды қабылдауды қамтиды» - деп көрсеткен [23, 42 б].

«Анықтау – бұл қылмыстық құқық бұзушылықтарды тергеу, егер келесі қиындықтар жоқ болса

— Құқық бұзушылықты жасаған тұлғаны анықтамау

— Құқық бұзушылықты жасаған жасөспірімдер немесе физикалық немесе психикалық кемшіліктері бар тұлғалар, олардың өз құқықтарын қорғау мүмкіндігі жоқ

— Қылмыстың ауырлығы немесе аса ауырлығы.

Егер аталған қиындықтар болмаса, тергеу бір ай ішінде аяқталуы мүмкін.

Егер дәлелдер қылмыс жасағандығын және кінәлі тұлғаны дәлелдесе, ол өз кінәсін толық мойындап, зиян көлемімен келіссе, қылмыстық іс жедел өндіріспен аяқталуы мүмкін. Егер қылмыстың санкциясы негізгі жазалардың бір түрі ретінде айыппұлды көздесе, іс бұйрықтық өндірісте аяқталуы мүмкін. Бұл дегеніміз, толық анықтау тек қылмыстық істер бойынша жүргізілуі тиіс, ал жеделдетілген немесе бұйрықтық өндірісте жүргізілетін істерді қоспағанда Төменде сотқа жіберілген аяқталған қылмыстық істер туралы статистикалық деректер көрсетілген.

Статистика көрсеткендей, қазіргі уақытта қылмыстық құқық бұзушылықтарды қараудың жеңілдетілген нұсқасы мүмкін болса да, көп жағдайда істер толық тергеумен аяқталады (1-кесте).

1-кесте. 2022-2024 жылдар аралығында сотқа жіберілген қылмыстық істердің аяқталуы туралы деректер.

Кезеңдер	Сотқа жіберілген аяқталған қылмыстық істер			
	Анықтау нысанында	Жеделдетілген тергеп-тексеру нысанында	Хаттамалық нысанда	Бұйрықтық өндіріс нысанында
2022 жыл	7707	2369	4669	545
2023 жыл	8224	2162	4633	950
2024 жыл	8751	2341	6540	847

Заң шығарушы «алдын ала тергеу» терминіне де анықтама бермейді.

ҚР ҚПК 189-бабының 3-бөлігінде келесідей көрсетілген: «Алдын ала тергеу нысанындағы сотқа дейінгі тергеп-тексеру осы Кодекстің 32-бабының екінші бөлігінде көрсетілген қылмыстық құқық бұзушылықтар туралы істерді қоспағанда, осы Кодекстің 187-бабында көрсетілген қылмыстар бойынша, кәмелетке толмағандар немесе дене бітімінің немесе психикасының кемістіктеріне байланысты өзінің қорғалу құқығын өздері жүзеге асыра алмайтын адамдар жасаған барлық қылмыстық құқық бұзушылықтар бойынша, сондай-ақ қылмыс жасады деп күдік келтірілген адам белгісіз болған анықтау істері бойынша жүзеге асырылады» [6].

Аталған ережелер мен ҚР ҚПК 187-баптың нормаларын бірге талдасақ, сотқа дейінгі тергеп тексеру анықтау істерін алып тастағанда алдын ала тергеу нысанында жүргізілетінін көрсетеді. Алдын ала тергеу мерзімі – екі ай.

Анықтау мен алдын ала тергеудің арақатынасы А.М. Видановтың сөздерімен жақсы түсіндіріледі. Ол алдын ала тергеу кезеңінде қылмыстық іс жүргізу нысаны жеңілдету арқылы ажыратылады деп жазады. Дәстүр бойынша, тергеудің біртекті процедурасы алдын ала тергеу болып табылады, ал жеңілдетілгені — анықтау. Осы нысандарды ажыратудың негіздері қылмыстық құқықтық сипатта, ал процестік негіздері іс жағдайларын анықтаудың күрделілігінде жатыр [24, 22 б.].

Ю.П. Якубина жазғандай, алдын ала тергеу – бұл тергеуші жүргізетін қылмыстық іс бойынша тергеудің бір түрі. Бұл тергеу кейбір жағдайларда міндетті болып табылады. Сондай-ақ, ол прокурордың тапсырмасы бойынша анықтаушы тарапынан жүргізілуі мүмкін. Тергеу барысында процессуалдық іс-әрекеттер орындалып, шешімдер қабылданады, осы кезде процесс қатысушыларының заңды құқықтары сақталады. Тергеудің мақсаты – қылмыс оқиғасы мен мән-жайларын дәлелдеу. Процесс іс судьяға жіберу немесе оны тоқтату туралы шешім қабылдаумен аяқталады [25, 1 б.].

Шын мәнінде, қылмыстық-құқықтық және процессуалдық негіздерден бөлек, алдын ала тергеудің ұйымдастырушы немесе, басқа сөзбен айтқанда, құзыреттік негізі де бар. Алдын ала тергеуді жүргізуге құқықты тұлғалар — тергеуші мен прокурор. «ҚР ҚПК 60-бабының 1-бөліміне сәйкес, тергеуші — бұл өз құзыретіне сай қылмыстық іс бойынша алдын ала тергеу жүргізуге уәкілетті лауазымды тұлға. Бұл ішкі істер органдарының, ұлттық қауіпсіздік органдарының, сыбайлас жемқорлыққа қарсы қызметтің және экономикалық тергеулер қызметінің тергеушілері болуы мүмкін. Сонымен қатар, прокурор осы ҚР ҚПК қарастырылған жағдайларда тергеуге қатыса алады» - деп көрсетілген [6].

«ҚР ҚПК 194-бабында көрсетілгендей, егер тергеу көлемі үлкен немесе ерекше қиын болса, тергеу топқа тапсырыла алатынын белгілейді. Топ ведомстволық болуы мүмкін, егер оның құрамында бір құқық қорғау органының тергеушілері болса, немесе ведомствоаралық - егер топта әртүрлі құқық қорғау органдарының тергеушілері болса, мұндай топтарды прокурорлар, тергеу бөлімшелерінің жетекшілері немесе тергеу органдары құра алады, қолайсыз жағдайларда, егер тергеу толық емес немесе әділ жүргізілмеген, іс күрделі әрі маңызды болса, ҚР Бас Прокуроры, оның орынбасары, облыс прокурорлары және оларға тең прокурорлар тергеушілер мен жедел қызметкерлерден тұратын топ құра алады, олар алдын ала тергеу жүргізетін бірнеше органнан болуы мүмкін, топтың жетекшісі ретінде прокурор тағайындалып, бұл шешім оның қаулысымен ресімделеді» - деп көрсетілген [6].

Алдын ала тергеу нақты қылмыстық іс аясында келесі міндеттерді шешуі тиіс,

— құқық бұзушылықтарды жылдам және толық ашу;

- құқық бұзушылыққа қатысы бар тұлғаларды анықтау, оларды әшкерелеу және күдікті ретінде тарту;
- осы кезеңнің қатысушыларына өз процестік құқықтарын дұрыс жүзеге асыру және заңды мүдделерін қорғауды қамтамасыз ету, оның ішінде келтірілген зиянды өтеу немесе осы үшін қажетті жағдайлар жасау;
- адамдарды негізсіз қылмыстық жауапкершілікке тартпау, ал егер бұл орын алса, оларды жылдам және толық түрде ақтау;
- қылмыстық құқық бұзушылықтарды жасауға ықпал ететін себептер мен жағдайларды анықтау және оларды жою бойынша ұсыныстар дайындау;
- қылмыстық істі заңды, негізді және әділ түрде шешу үшін сотқа қажетті жағдайлар жасау;

Жоғарыда айтылғандар алдын ала тергеудің міндеттері қылмыстық процесс міндеттерімен толық сәйкес келетінін көрсетеді, ол ҚР ҚПК 8-бабында бекітілген. Осылайша, алдын ала тергеуді арнайы уәкілетті лауазымды тұлғалар жүргізетіндіктен және заңмен белгіленген негіздер болған жағдайда, бұл мемлекет тарапынан жүзеге асырылатын қызмет түрі болып табылады.

Алдын ала тергеу ҚР ҚПК 190-бабына сәйкес жедел тергеп-тексеру тәртібімен жүргізілуі мүмкін. Біз алдын ала тергеу және жедел тергеп-тексеру тәртібімен сотқа жіберілген аяқталған қылмыстық істердің санын талдадық, нәтижелері 2-кестеде көрсетілген.

2-кесте. Алдын ала тергеу және жедел сотқа дейінгі тергеу тәртібімен аяқталған қылмыстық істердің саны туралы статистикалық мәліметтер.

Кезеңдер	Сотқа жіберілген аяқталған қылмыстық істер	
	Алдын-ала тергеу нысанында	Жеделдетілген тергеп-тексеру нысанында
2022 жыл	36307	3346
2023 жыл	34726	3153
2024 жыл	36007	3768

Статистикалық мәліметтер бойынша тек он пайызға жуық барлық қарастырылып отырған санаттағы істер жедел тәртіппен аяқталған. Бұл алдын ала тергеудің әлі де тұрақты және дәстүрлі институт болып қалатынын көрсетеді.

Осылайша, басым көпшілігі қылмыстық істер анықтау және алдын ала тергеу тәртібінде тергелетіні туралы қорытынды жасауға болады.

Бұл екі түрдегі сотқа дейінгі өндіріс тергеу немесе басқа да процессуалдық әрекеттерді жүргізу бойынша айырмашылықтарға ие емес. Айырмашылықтар тек мерзімдер мен шешім қабылдау өкілеттіктерінде болады.

Іс жағдайларын зерттеуде жан-жақтылық, толықтық және объективтілік қағидатын анықтау мен алдын ала тергеу барысында жүзеге асыру мәселесін қарастырайық.

Сотқа дейінгі тергеу өндірісі басталғаннан кейін, «ҚР ҚПК 113-бабына сәйкес, дәлелденуі тиіс мән-жайларды анықтау міндетті болады. Заң шығарушы келесі тізімді белгілейді,

1. қылмыс оқиғасы және қылмыстық заңмен белгіленген құрам белгілері (уақыты, орны, тәсілі және басқа да жағдайлар).
2. қылмысты жасаған тұлға.
3. тұлғаның қылмысты жасаудағы кінәсі, кінә нысаны, қылмыс жасаудағы ниеті, құқықтық және фактілік қателіктері.
4. күдіктінің немесе айыпталушының жауапкершілігінің дәрежесіне және сипатына әсер ететін мән-жайлар.
5. күдіктінің немесе айыпталушының жеке басын сипаттайтын мән-жайлар.
6. қылмыстың салдарлары.
7. қылмыспен келтірілген зиянның сипаты мен көлемі.
8. іс-әрекеттің қылмыстылығын жоятын мән-жайлар.
9. қылмыстық жауапкершіліктен және жазадан босатуға әкелетін мән-жайлар» - деп көрсетілген [6].

Аталған жағдайларды анықтау процестік қағидаттарды, атап айтқанда, іс бойынша толық әрі объективті зерттеу жүргізу қағидатын сақтай отыра жүзеге асырылуы тиіс. Бұл қағидатпен тікелей байланысы бар келесі қағидаттар бар:

— ҚР ҚПК 26-бабына сәйкес, куәгерге, күдіктіге, айыпталушыға қорғаныс құқығын қамтамасыз ету.

— ҚР ҚПК 27-бабына сәйкес, кәсіби құқықтық көмек алу құқығын қамтамасыз ету .

— ҚР ҚПК 19-бабына сәйкес, кінәсіздік презумпциясы .

Заңдардың осы қағидаларда белгіленген талаптары «ҚР ҚПК баптарында кеңінен түсіндірілген, онда қылмыстық процестің тараптарын – айыптау мен қорғануды ұсынатын қатысушылардың құқықтары мен міндеттері қарастырылған.

«ҚР ҚПК 7-бабының 2-тармағына сәйкес, айыптау тарапының құрамына қылмыстық қудалау органдары (прокурор (мемлекеттік айыптаушы), тергеуші, анықтау органы, анықтаушы), сондай-ақ жәбірленуші (жеке айыптаушы), азаматтық талапкер, олардың заңды өкілдері және өкілдері» - деп көрсетілген [6].

«ҚР ҚПК 71-бабына сәйкес, жәбірленуші деп қылмыстық құқық бұзушылық нәтижесінде моральдық, физикалық немесе мүліктік зиян шеккен тұлға танылады, жәбірленушіге айыптауды қолдап, өз мүдделерін қорғау үшін пайдалануға болатын көптеген құқықтар беріледі,

Іс мән-жайларын анықтау кезінде жәбірленуші құқықтардан басқа мынадай міндеттерді де атқарады,

— қылмыстық процесті жүргізетін органның шақыруымен келіп, іс бойынша белгілі барлық жағдайларды шындыққа сәйкес баяндап, қойылған сұрақтарға жауап беру.

— іс бойынша оған белгілі жағдайларды жарияламау.

— ҚР ҚПК 71-бабының 8-тармағына сәйкес, тергеу әрекеттері мен сот отырыстарында белгіленген тәртіпті сақтау.

Қылмыстық процесте қорғау тарапын қорғалуға құқығы бар куә, күдікті, айыпталушы, олардың қорғаушысы, заңды өкілдері білдіреді» - деп көрсетілген [6].

«ҚР ҚПК 64 және 65-1-баптарында белгіленген, қорғау тарапы өкілдері жоғарыда көрсетілген процестік мәртебелерді алған сәттен бастап тергеуші, анықтаушы күдіктілер мен қорғалуға құқығы бар куәлерге құқықтары мен міндеттері түсіндіріледі» [6].

«ҚР ҚПК-нің 64-бабында көрсетілген құқықтары түсіндіріледі, егер адам қылмыс жасады деген күдікпен ұсталса, құқықтары мен міндеттері түсіндіріледі, бұл туралы ұстау хаттамасында белгі жасалады және ұсталған тұлға мен оның қорғаушысының қолдарымен расталады» [6].

Басқа жағдайларда, «ҚР ҚПК-нің 202-бабының 2-бөлігіне сәйкес, ҚПК-нің 64-бабында көзделген құқықтар оған оны күдікті деп тану туралы қаулы жарияланған кезде түсіндіріледі, бұл туралы қаулыда тиісті белгі жасалады» [6].

Айыпталушының толық құқықтарының тізбесін қамтитын ҚР ҚПК-нің 65-бабының ережелерін түсіндіруді прокурор осы адамға айыптау актінің бір мезгілде тапсыра отырып жүзеге асырады.

«ҚПК-нің 19-бабының 2-бөлігіне сәйкес, тергеушілер мен анықтаушылар әділ болуы керек және ешкімнің жағына шықпауы тиіс деп есептеледі, бірақ бір ережені есте ұстаған жөн: адам өз кінәсіздігін дәлелдеуге міндетті емес » [6].

ҚР ҚПК 23-бабы 3-бөлімінде көрсетілген, адамның кінәсін полиция мен прокурор, ал сотта - прокурор мен жәбірленуші дәлелдеуі тиіс.

Демек, тергеушілер мен анықтаушылар толық бейтарап бола алмайды, себебі олар адамды айыптайды.

Сондықтан тергеу сатысында тергеуші мен анықтаушы айыптау жағында болғандықтан, істі зерттеу кезінде толық объективті бола алмайды.

Бұған дейін біз айтқандай, ҚР ҚПК-нің 24-бабындағы соттың құқықтары туралы ережелер кейде ҚР ҚПК-нің 23-бабындағы ережелермен (сот барлық тараптар үшін әділ және тең болуы керек деген туралы) келіспейді. Кейде олар бір нәрсені айтады.

Осыған байланысты, яғни істің мән-жайларын жан-жақты, толық және объективті зерттеу туралы қағиданы іске асырудың қазіргі заманғы сот-тергеу практикасы оның нормативтік нұсқамаларына мүлдем сәйкес келмейтіндігіне байланысты, ҚР ҚПК 24-бабында бекітілген қағидаттың атауын, сондай-ақ оның мазмұнын өзгерту қажет деп санаймыз және келесідей жаңа редакциясы ұсынылады:

24-бап. Істі жан-жақты және толық зерттеу

Сот, прокурор және тергеуші, анықтаушы қылмыстық істі әділ және заңды шешу үшін барлық шараларды қолдануға міндетті.

Қылмыстық қудалау органдары әрбір іске қатысты мән-жайларды жан-жақты, толық және объективті түрде зерттеуге міндетті және істің барлық маңызды тұстарын анықтайды.

Тергеу барысында күдіктінің, айыпталушының немесе сотталушының кінәсін дәлелдейтін де, оны ақтайтын да жайттар міндетті түрде анықталуы қажет. Сонымен қатар, олардың жауапкершілігін жеңілдететін немесе ауырлататын мән-жайлар да мұқият зерделенуі тиіс. Қылмыстық процесті жүргізуші орган тұлғаның кінәсіздігі туралы немесе оның әрекетінің жеңіл дәрежеде екені жөніндегі кез келген мәлімдемені назардан тыс қалдырмауы қажет. Бұл органдар сондай-ақ, күдіктіні немесе айыпталушыны ақтайтын, не олардың жазасын жеңілдететін дәлелдердің бар-жоғын да толықтай тексеруі тиіс. Оған қоса, дәлелдерді жинау барысында заңсыз тәсілдер, қысым немесе құқық бұзушылық қолданылғаны туралы деректер анықталған жағдайда, олар да егжей-тегжейлі зерттеліп, әділеттіліктің салтанат құруына кедергі келтірмеуі

Анықтау істері және толық көлемде алдын ала тергеу жүргізілуі тиіс болған істер бойынша алдағы тергеуді қысқартудың тағы бір қылмыстық-процестік нұсқасы қазір пайда болып отырғанын атап өткен жөн.

Бұл кінәні мойындау туралы мәміле нысанындағы процестік келісім, сондай-ақ ынтымақтастық туралы келісім туралы болып отыр.

Кінәні мойындау туралы мәміле (процестік келісім) жасасу шарттары:

1. Күдіктінің, айыпталушының қылмыстық іс бойынша процестік келісім жасасу деген өзінің еркімен ниет білдіруі;

2. Күдіктінің, айыпталушының өздерінің жасаған қылмыстық әрекеттеріне қатысты тағылған күдікпен, айыпталуымен және іс бойынша жинақталған дәлелдемелермен, келтірілген зиянның сипаты және мөлшерімен дауласпауы;

3. Егер іске жәбірленуші тарап қатысса, оның процестік келісімге жасасуға келісімі (ҚР ҚПК-нің 613-бабының 1-бөлігі).

Егер адам кінәсін мойындап, мәмілеге келсе, іс әдеттегі тергеу есебімен аяқталмайды. Прокурор айыптау актісін жазбайды. Тергеу кінәні мойындау және заңсыз алынған активтерді қайтару туралы арнайы келісім жасаумен аяқталады. Бұл келісімде мыналар көрсетіледі:

«1) оның жасалған күні мен орны;

2) прокуратура органының процестік келісімді жасасушы лауазымды адамы;

3) процестік келісім жасасушы күдіктінің, айыпталушының немесе сотталушының тегі, аты және әкесінің аты (ол болған кезде), туған күні мен жері, тұрғылықты жері және айналысатын ісі, оның қорғаушысының тегі, аты, әкесінің аты (ол болған кезде);

4) қылмысты оның жасалған уақытын, орнын, сондай-ақ осы Кодекстің ережелеріне сәйкес дәлелденуге жататын басқа да мән-жайларды көрсете отырып сипаттау;

5) Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің осы қылмыс үшін жауаптылық көзделетін бабы, бөлігі, тармағы;

6) күдіктінің, айыпталушының немесе сотталушының қылмыс жасаудағы өзінің кінәсін мойындауы және заңсыз иемденілген, оның ішінде Қазақстан Республикасының шегінен тысқары жердегі активтерін өз еркімен қайтару міндеті;

7) қайтарылуға жататын заңсыз иемденілген активтердің, оның ішінде Қазақстан Республикасының шегінен тысқары жердегі активтердің тізбесі мен сипаттамасы, олардың тұрған жері;

8) процестік келісімде көрсетілген шарттарды сақтаған және міндеттемелерді орындаған кезде күдіктіге, айыпталушыға немесе сотталушыға қатысты қолданылуы мүмкін, қылмыстық жауаптылықты, жазалауды жеңілдететін мән-жайлар және қылмыстық заңнаманың нормалары;

9) прокурор өтінішхат беретін, Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің ережелеріне сәйкес тұлғаны қылмыстық жауаптылықтан босату мәселелері;

10) процестік келісім жасасқаннан кейін күдікті, айыпталушы немесе сотталушы жасауға міндеттенетін әрекеттер;

11) заңсыз иемденілген активтерді Қазақстан Республикасының заңсыз иемденілген активтерді мемлекетке қайтару туралы заңнамасына сәйкес құрылған Арнаулы мемлекеттік қорға немесе басқарушы компанияға аудару (аударым жасау) немесе беру мерзімдері мен тәсілдері;

12) күдіктінің, айыпталушының немесе сотталушының қылмыстық тергеп-тексеру мәселелері және заңсыз иемденілген активтерді қайтару бойынша прокурормен өзара іс-қимыл жасау және ынтымақтасу жөніндегі міндеті;

13) процестік келісім жасасудың салдары және кінәні мойындау және заңсыз иемденілген активтерді қайтару туралы процестік келісім жасалғаннан кейін прокурордың қылмыстық іс бойынша әрекеті;

14) күдіктінің, айыпталушының немесе сотталушының кінәні мойындау және заңсыз иемденілген активтерді қайтару туралы процестік келісімнің шарттарын орындамауының салдары;

15) кінәні мойындау және заңсыз иемденілген активтерді қайтару туралы процестік келісімде тараптар келіскен басқа да шарттар мен міндеттер көрсетіледі (ҚР ҚПК 616 бап 1-тармақ; 617-1 бап 1-тармақ)» [6].

Тергеуші немесе анықтаушы күдіктінің немесе айыпталушының кінәсін дәлелдеу үшін жеткілікті мөлшерде дәлел жинайды (ҚПК-нің 617-5 бабының 2-бөлігіне сәйкес).

Демек, тергеуші істің барлық жағдайларын толық, жан-жақты және объективті зерттеуге міндетті емес.

Егер айыпталушы кінәсін мойындап, мәмілеге келген болса, сот істі жеңілдетілген тәртіппен қарайды.

Соттағы келісімді өндірісте әдеттегі сот процесінде болатын дәлелдемелерді зерттеу, тараптардың пікірталасы және айыпталушының соңғы сөзі сияқты міндетті бөліктер жоқ.

Осыған байланысты, соттағы келісімді өндіріс тәртібінде де істі толық, жан-жақты және объективті зерттеу принципі іске асырылмайды.

2 . Тергеушінің іс жүргізудегі дербестігінің мәні және проблемалары

2.1 Тергеушінің ведомстволық бақылау жағдайындағы іс жүргізудегі дербестігі

Тергеуші – «заң бойынша қылмыстық істі сотқа дейін жүргізуге уәкілетті лауазымды тұлға. Тергеушілердің әртүрлі түрлері бар, мысалы, ішкі істер органдарының тергеушісі, ұлттық қауіпсіздік органдарының тергеушісі, сыбайлас жемқорлыққа қарсы қызметтің тергеушісі және экономикалық тергеулер қызметінің тергеушісі. Прокурор да ҚР ҚПК көрсетілген жағдайларда тергеуші бола алады» - деп көрсетілген [6].

Тергеушінің барлық құзыреті ҚР ҚПК-нің 187-бабында көрсетілген қылмыстық істердің тергеуге жататындығымен айқындалады. Бұл бап тергеуші қандай қылмыстық істерді тергейтінін көрсетеді.

Тергеушінің іс жүргізу дербестігі мәселесін қарау үшін оның бұрынғы 1997 жылғы ҚР ҚІЖК мен қазіргі қолданыстағы ҚР ҚПК бойынша өкілеттіктерін салыстыру көру қажет.

Мысалы, «ҚР ҚПК 64-бабы тергеушіге келесі құқықтарды берді:

- қылмыс жасағаны туралы жеткілікті дәлелдер жиналған адамға қатысты қылмыстық қудалауды жүзеге асыру;
- адамды айыпталушы ретінде тарту;
- адамға айып тағу;
- жауапкершілікке тартылатын адамға қатысты бұлтартпау шарасын таңдау;
- айыптау қорытындысын жасау;
- анықтау органдарының жедел-ізвестіру материалдарымен танысу;
- анықтау органдарына ізвестіру және тергеу әрекеттерін жүргізу туралы жазбаша, орындалуы міндетті тапсырмалар мен нұсқаулар беру;
- анықтау органдарынан тергеу әрекеттерін жүргізуге көмек көрсетуді талап ету» - деп көрсетілген [9, 1 б.].

Тергеушінің процессуалдық тәуелсіздігі ҚР ҚПК 64-бабының 5-бөлігінде бекітілген ережемен анықталды. Онда тергеушінің қызметіне заңсыз араласу қылмыстық жауапкершілікке әкеп соғатыны айтылған.

Алайда, тергеушінің дербестігі шектелген жағдайлар болды. Кейбір тергеу әрекеттерін жүргізу немесе процестік шешімдерді қабылдау үшін прокурордың санкциясы немесе соттың шешімі қажет болды.

Қылмыстық іс жүргізу кодексінде ең алғаш рет прокурордың санкциясы немесе соттың шешімі деген балама шешім қарастырылды. Бұл жаңалықтың маңызы зор болды.

ҚР ҚІЖК бірнеше рет өзгерістер енгізілді. «Бірінші рет - 2009 жыл 10 желтоқсан күні «Қазақстан Республикасының Қылмыстық, Қылмыстық іс жүргізу және Азаматтық іс жүргізу кодекстеріне сот жүйесін жетілдіру мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» заңмен және екінші рет - 2011 жылдың 18 қаңтарындағы «Қазақстан Республикасының кейбір

заңнамалық актілеріне қылмыстық заңнаманы одан әрі ізгілендіру және қылмыстық процестегі заңдылықтың кепілдіктерін күшейту мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» заңмен өзгерістер енгізілді» [9].

Осы өзгерістерден кейін 109-баптың атауы өзгерді. Бұрын «Прокурор шешімдеріне шағымдарды сотта қарау тәртібі» деп аталып, артынан «Прокурордың, тергеу және анықтау органдарының әрекеттеріне (әрекетсіздігіне) және шешімдеріне шағымдарды сотта қарау тәртібі» деп аталады [6]. Өзгерістерден кейін баптың мазмұны жаңа атауына толық сәйкес келді. Енді бапта соттың прокурордың, тергеушінің және полицияның әрекеттеріне шағымдарды қалай қарайтыны, сондай-ақ соттың осы шағымдар бойынша қандай шешімдер қабылдай алатыны толық сипатталған болды.

Бұрын сотқа дейінгі тергеудің заңдылығын тек прокурор қадағалайтын болса, артынан бұны сот та жасайтын болоды. Бұл адам құқықтары туралы халықаралық ережені орындау үшін жасалды. Бұл ереже бойынша, елдер сотқа дейін істің заңдылығын тексеретін жүйе құруға міндетті. Сондықтан, Қазақстанның ескі заңы бойынша, тергеуші енді тек прокурордың ғана емес, соттың да бақылауында жұмыс істеді. Сот іс сотқа жетпей тұрып-ақ бәрінің заңды болуын қадағалайды.

«Қазақстан Республикасының 2010 жылдан 2020 жылға дейінгі кезеңге арналған құқықтық саясат тұжырымдамасында» (Қазақстан Республикасы Президентінің 2009 жылғы 24 тамыздағы № 858 Жарлығымен бекітілген) қылмыстарға, қылмыстарды тергеуге және жазаларды орындауға қатысты заңдарды қайта өзгерту бойынша мақсат қойылды [1].

Соның нәтижесінде, тергеушінің іс жүргізу өкілеттіктері 2014 жылғы ҚР ҚПК 60-бабының мынадай бөлімдерінің мынадай ережелерімен айқындалды;

1. Тергеуші өз қаулысымен істі өзінің іс жүргізуіне қабылдап, ол бойынша алдын ала тергеуді жүзеге асыруға және осы Кодексте көзделген барлық тергеу әрекеттерін орындауға құқылы.

2. Тергеуші істің мән-жайларын жан-жақты, толық және объективті зерттеу үшін барлық шараларды қолдануға, адамның қылмыстық құқық бұзушылық жасағанын көрсететін оған қатысты жеткілікті дәлелдер жиналған адамды күдіктінің іс-әрекетін саралау, осы Кодекске сәйкес оған бұлтартпау шараларын таңдау, қылмыстық құқық бұзушылықтың мән-жайлары баяндалған, жинақталған дәлелдер сипатталған сотқа дейінгі тергеп-тексерудің аяқталғаны туралы есепті жасау арқылы қылмыстық қудалауды жүзеге асыруға міндетті.

Осы Кодексте көзделген жағдайларда, тергеуші прокурорды процестік келісім жасасуға мүмкіндік беретін мән-жайлардың анықталғаны туралы хабардар етеді. Осы Кодексте көзделген негіздер болған кезде тергеуші бұйрықтық іс жүргізуді қолданады.

3. Үкімнің азаматтық талап қою, басқа да мүліктік өндіріп алулар немесе мүлікті ықтимал тәркілеу бөлігінде орындалуын қамтамасыз ету мақсатында тергеуші күдіктінің немесе оның әрекеттері үшін заң бойынша материалдық

жауаптылықта болатын тұлғалардың мүлкін анықтау үшін шаралар қолдануға міндетті .

4. Қылмыстық істер бойынша тергеп-тексеру жүргізген кезде тергеуші қылмыстық жолмен табылған не қылмыстық жолмен табылған қаражатқа сатып алынған, басқа тұлғалардың меншігіне берілген мүлікті анықтау үшін де шаралар қолдануға міндетті.

5. Тергеуші анықтау органдарының кезек күттірмейтін тергеу әрекеттерін орындауын күтпей-ақ, кез келген сәтте өз қаулысымен істі өзінің іс жүргізуіне қабылдауға және оны тергеп-тексеруге кірісуге құқылы.

6. Заңда прокурордың келісімін, соттың санкциясын немесе соттың шешімін алу көзделген жағдайларды қоспағанда, тергеуші сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүргізу кезінде барлық шешімді өзі дербес қабылдайды және олардың заңды және уақтылы орындалуы үшін толық жауапты болады. Тергеушінің қызметіне заңсыз араласу қылмыстық жауаптылыққа алып келеді.

Қылмыстық іс бойынша тергеуші өз өкілеттіктері шегінде шығарған қаулы, сондай-ақ қылмыстық іс бойынша сотқа дейінгі тергеп-тексеру барысындағы тапсырмалар мен нұсқаулар барлық ұйымдардың, лауазымды адамдардың және азаматтардың орындауы үшін міндетті.

7. Тергеуші тергеп-тексерілетін іс бойынша прокурордың процестік шешімдерімен, әрекеттерімен (әрекетсіздігімен) келіспеген жағдайда, ол жоғары тұрған прокурорға бұл жөнінде шағым жасауға құқылы

Прокурордың процестік шешімдеріне, әрекеттеріне (әрекетсіздігіне) жоғары тұрған прокурорға шағым жасау олардың орындалуын тоқтата тұрмайды.

8. Тергеуші тергеп-тексеретін істер бойынша анықтау органдарының тергеп-тексеріліп жатқан іске қатысты жедел есепке алу істерімен және жасырын тергеу әрекеттерінің материалдарымен танысуға, оларды осы Кодексте белгіленген тәртіппен осы іске қосып тігу үшін талап етіп алдыруға, анықтау органдарына орындау үшін міндетті, іздестіру, тергеу және жасырын тергеу әрекеттерін жүргізу туралы тапсырмалар мен нұсқаулар беруге және олардан тергеу әрекеттерін жүргізуге жәрдемдесуді талап етуге құқығы бар .

Бастапқыда тергеушінің іс жүргізу мәртебесіндегі өзгерістер мынадай болған сияқты көрінуі мүмкін:

- Тергеушінің айыпталушыға айып тағу құқығы алынып тасталды.
- Енді ол тек күдіктінің әрекеттерін дұрыс бағалауға құқылы болды.
- Тергеу аяқталғаннан кейін тергеуші айыптау қорытындысын емес, айыптау актіні жасауы тиіс болды.

Айыптау актісі мазмұны жағынан айыптау қорытындысымен дерлік бірдей. Алайда бір маңызды айырмашылық бар. 1997 жылғы «ҚР ҚІЖК-не сәйкес, басқа мәселелермен қатар, «айыпталушының кінәсін дәлелдейтін дәлелдемелерді; айыпталушының өзін қорғау үшін келтірген уәждерін және осы уәждерді тексеру нәтижелерін» көрсету көзделген (1997 жылғы ҚР ҚІЖК-нің 278-бабының 3-бөлігі). Бұл жағдай тергеушінің ҚР ҚПК-нің 25-бабының ережелеріне сәйкес өз ішкі сенімі мен ар-ұжданына сүйене отырып, жиналған

дәлелдемелерді өз бетінше іріктеуін және бағалауын білдірді» - деп көрсетілген болды [9].

2014 жылғы ҚР ҚПК тергеуші айыптау актісінде дәлелдемелердің тізімін көрсетуі керек делінген. Бұл дәлелдемелер адамның неліктен қылмыс жасады деп айыпталатынын көрсетуі тиіс (ҚР ҚПК 299-бабының 2-бөлігінің 6-тармағы).

Біздің ойымызша, қазір тергеушінің іс бойынша жиналған дәлелдемелерді бағалау рөлі төмендетілген және болжамды сипатта. Себебі бұл дәлелдемелердің айыптау негізіне алынатындығын тергеуші шешпейді.

Кейінірек ҚР ҚПК-не өзгерістер мен толықтырулар енгізілді. Бұл өзгерістер сотқа дейінгі қылмыстық процесті жүзеге асыратын лауазымды тұлғалар арасындағы өкілеттіктерді қайта бөлістірді.

2021 жылдың 1 қаңтарынан бастап сотқа дейінгі тергеп тексеру бірыңғайдың жаңа ережелері бойынша тергеуші мына шешімдерді прокурормен келісуі керек, атап айтқанда

— ҚР ҚПК-нің 64 және 202-баптарына сәйкес, күдікті деп тану керектігін келісу қажет;

— ҚР ҚПК-нің 64 және 203-баптарына сәйкес, қылмыстық құқықбұзушылықты саралау керектігін келісу қажет;

— ҚР ҚПК-нің 192-бабына сәйкес, сотқа дейінгі тергеу мерзімін тоқтатуды келісу қажет;

— ҚР ҚПК-нің 65 және 528-баптарына сәйкес, қылмыстық теріс қылық туралы хаттаманы келісу қажет;

— ҚР ҚПК-нің 192, 289–290-баптарына сәйкес, қылмыстық құқықбұзушылықты тоқтату туралы шешімді келісу қажет;

— ҚР ҚПК-нің 629-2 және 629-3-баптарына сәйкес, бұйрықтық өндірісті қолдану туралы шешімді келісу қажет;

Тергеу бөлімінің бастығы өз ведомствосында тергеушінің жұмысын бақылауға уәкілетті. «ҚР ҚПК 59-бабы 2-бөлігінде белгіленгендей, тергеу бөлімінің бастығының құқықтары бар:

1) тергеу жүргізуді немесе сотқа дейінгі жеделдетілген тергеп-тексеруді тергеушіге тапсыруға;

2) тергеушінің өз іс жүргізуіндегі істер бойынша тергеу әрекеттерін орындауының уақтылығына, тергеушінің тергеп-тексеру және күзетпен ұстау мерзімдерін сақтауына, прокурор нұсқауларының, басқа да тергеушілер тапсырмаларының орындалуына бақылау жасауды жүзеге асыруға;

3) тергеп-тексеру жүргізуді бірнеше тергеушіге тапсыруға;

4) тергеушіні іс бойынша іс жүргізуден шеттетуге;

5) қылмыстық істерді зерделеуге және олар бойынша нұсқаулар беруге;

6) өз құзыреті шегінде өзіне бағынысты, алдын ала тергеуді жүзеге асыратын органның бір тергеу бөлімшесінен қылмыстық істі алуға және алдын ала тергеуді жүзеге асыратын, өзіне бағынысты осы не өзге органның басқа тергеу бөлімшесіне беруге;

7) прокурорға сотқа дейінгі тергеп-тексерудің аяқталғаны туралы есеппен, сотқа дейінгі жеделдетілген тергеп-тексеру хаттамасымен бірге қылмыстық істерді, сондай-ақ бұйрықтық іс жүргізу тәртібімен аяқталған қылмыстық істерді жіберуге;

8) тергеушінің негізсіз процестік шешімінің күшін жою туралы өтінішхатпен прокурорға өтініш жасауға;

8-1) прокурорға тергеу судьясының қаулысына өтінішхат келтіру туралы өтініш жасауға;

9) өз құзыреті шегінде анықтау органдарына орындау үшін міндетті тапсырмалар мен нұсқаулар беруге;

10) тергеушінің әрекеттеріне (әрекетсіздігіне) және шешімдеріне шағымдарды қарауға.

Осы баптың төртінші бөлімінде былай делінген: «Тергеу бөлімі бастығының іс бойынша нұсқаулары тергеушінің осы Кодекстің 60-бабында белгіленген дербестігін, оның құқықтарын шектей алмайды. Нұсқауларды орындау міндетті, бірақ ол жөнінде жоғары тұрған тергеу бөлімінің бастығына немесе прокурорға шағым жасалуы мүмкін. Күдіктінің іс-әрекетінің саралануы және күдік келтіру көлемі, қылмыстық істі сотқа дейінгі тергеп-тексерудің аяқталғаны туралы есеппен бірге прокурорға жіберу немесе қылмыстық істі тоқтату туралы нұсқауларды қоспағанда, тергеушінің тергеу бөлімі бастығының әрекеттеріне шағым жасауы олардың орындалуын тоқтата тұрмайды.

Талдау көрсеткендей, тергеу бөлімінің бастығы негізінен жұмысты ұйымдастырумен айналысады. Алайда оның тергеушінің жұмысына әсері әртүрлі.

Кейде ол тергеушіге көмектеседі:

- Тергеуден кейін істерді, жедел тергеу хаттамаларын және сотқа дейінгі тергеп тексерудің бұйрықтық өндірісін прокурорға жібереді;

- Прокурордан тергеушінің шешімі бойынша сотқа өтініш беруді сұрайды, кейде ол тергеушінің шешімдерімен келіспейді;

- Прокурордан тергеушінің дұрыс емес шешімін жоюды сұрайды, кейде ол тергеушінің жұмысын бақылайды;

- Тергеушінің тергеу әрекеттерін уақытында жүргізуін, тергеу және қамау мерзімдерін сақтауын, прокурор мен басқа тергеушілердің нұсқауларын орындауын қадағалайды;

- Тергеушінің әрекеттеріне шағымдарды қарайды, кейде ол тек жұмысты ұйымдастырады;

- Бірнеше тергеушіге тергеу жүргізуді тапсырады;

- Тергеушіні істен шеттетеді;

- Өз құзыреті шегінде өзіне бағынысты тергеу жүргізуші органның бір тергеу бөлімшесінен қылмыстық істі алып, осы немесе басқа өзіне бағынысты тергеу жүргізуші органның басқа тергеу бөлімшесіне береді.

Д. А. Влезько дұрыс атап өткендей, басшылықтың басты мақсаты – тергеушіге қылмыстың мән-жайын толық әрі әділ анықтауға жағдай жасау және оның жұмысын жақсарту.

Нәтижесінде тергеу сапасы артады, ал бұл қылмыстық іс бойынша тергеушінің заңды әрі негізді шешім қабылдауына мүмкіндік береді. Басшылықты осылай түсіну тергеушінің өз бетінше әрекет ету құқығын шектемейді, оған қылмысты өздігінен тергеуге жол береді.

Сонымен қатар, бұл қолда бар күштер мен құралдарды тиімді пайдалануға, тергеушінің жеке қабілеттерін көрсетуге, сапалы жұмыс істеуге жағдай жасауға, мамандар мен жедел қызметкерлерді тиімді пайдалануға ықпал етеді [26, 19 б.].

Тергеу жұмысы тиісті жағдай жасалмайынша дұрыс жүргізілмейді. Бұл тергеушіге қажетті материалдармен, техникамен, әдістемелік құралдармен, оқу-жаттығулармен және мамандармен қамтамасыз ету керек дегенді білдіреді. Мысалы, тергеудің сәтті болуы үшін тергеушілерді қызмет бөлмелерімен, қазіргі заманғы құралмен қамтамасыз ету керек, тергеу материалын, сотқа дейінгі тергеп тексеру іс құжаты бойынша заттай дәлелдемені және іс бойынша алған заттарды сақтау және қорғау үшін жағдай болу қажет. Сонымен қатар, тергеушілермен аптасына бір рет қызметтік даярлық сабақтарын өткізу қажет, соңғылардың білімдерін арттыру, әр тергеушінің қызметтік бөлмелеріне білімдерін арттыру мақсатында жаңа заңдар мен нормативтік актілерді уақытында білімін қамтамасыз етіп, бақылау керек.

Содан әрі, әр тергеушінің жұмысына деген еңбекті ғылыми ұйымдастыру ұсынысты, жанадан шыққан криминалистикалық құралдарды, озық тәжірибені, криминалистиканың ғылыми ұсынысын, оның ішінде қылмыстық құқықбұзушылық криминалистикалық сипаттамасы, әржекелеген қылмыс құқықбұзушылық түрін тергеу методикасы, тергеу болжамдары мен жағдайлары, тактикалық операциялар, тергеу бағдарламалар, сондай-ақ басқа да жаратылыстану және техникалық ғылымдардың жетістіктерін енгізуді ұйымдастыру қажет [27, 7 б.].

Тергеуші негізінен процестік әрекеттермен айналысады. Сондықтан ол тергеуді қамтамасыз ету бойынша басқа да көптеген жұмыстарды жасай алмайды. Бұл мәселелермен тергеу бөлімінің бастығы айналысады.

Қылмыстық процестік кодекстің бұл ережелері кейбір ведомстволық нормативтік құқықтық актілерде толығырақ түсіндірілген.

Мысалы, Қазақстан Республикасы Бас Прокурорының 2018 жылғы 18 маусымдағы бұйрығы бар. Бұл бұйрықта прокуратура органдарында сотқа дейінгі тергеуді ұйымдастыру туралы нұсқаулық бекітілген.

Бұл нұсқаулық прокуратураның сотқа дейінгі тергеуді қалай жүргізетінін кім қадағалайтыны туралы айтады.

— Бас прокуратурада мұны қадағалайтындар: Бас Прокурордың орынбасары, Қызмет бастығы және оның орынбасарлары, сондай-ақ бөлім бастығы.

— Облыс прокуратураларында және оларға теңестірілген прокуратураларда қадағалайтындар: облыстың бас прокуроры (немесе оған

теңестірілген прокурор) және басқарма бастығы. Олар тергеуді келесі әрекет арқылы қадағалайды,

- тергеу жоспарларын бекіту жұмыстарын ұйымдастырады;
- сотқа дейінгі тергеп тексеру ісі бойынша әрқайсысына нұсқау беріп және олардың қалай орындалып жатқанын бақылайды;
- арнайы прокурор әр тергеушілердің тергеу амалдарын қалай жүргізіп жатқаны туралы есептерін тыңдайды;
- ай сайын тергеу нәтижелері туралы ақпаратты Қызметке жібереді;
- тергеу әрекеттерінің уактылы жүргізілуін және шешімдердің қабылдануын, сондай-ақ электрондық ақпараттық-есепке алу құжаттарының дұрыс толтырылуын тексереді;
- ҚР ҚПК және осы нұсқаулықта көзделген басқа да бақылау шараларын қолданады [28, 1 б.].

Бұл жағдайда, біздің ойымызша, тергеудің жұмысына қатаң ведомстволық бақылау бар екенін атап өткен жөн. Тергеу жоспарларын бекіту, сондай-ақ іс жүзінде есеп болып табылатын тергеу нәтижелері туралы тыңдау сияқты тармақтар сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүзеге асыратын адамның іс жүргізу дербестігін айтарлықтай шектейді.

Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрінің 2015 жылғы 16 наурыздағы № 220 бұйрығымен «Қазақстан Республикасы ішкі істер органдарының тергеу және анықтау бөліністері қызметкерлерінің қызметін ұйымдастыру және олардың жұмысына процестік бақылауды жүзеге асыру жөніндегі нұсқаулық» бекітілген [29].

Бұл нұсқау тергеушілер мен анықтаушылардың полициядағы жұмысын кім қадағалайтынын айтады.

Полицияның орталық аппаратында мұны істейтіндер:

- Тергеуге жауапты ішкі істер министрінің орынбасары.
- ИМ ТД бастығы және оның көмекшілері.
- ИМ ТД басқармаларының бастықтары және олардың көмекшілері.
- Басқа бөлімдердің бастықтары.

Республикалық маңызы бар қалалардың, облыстардың, астананың және көліктегі ПД-де, одан әрі қала және аудан полиция басқармасында (бөлімінде), жергілікті ішкі істер бөлімдерінде (бұдан әрі – қала/аудан/жергілікті органдар) мұны істейтіндер:

- Тергеуге жауапты ПД бастығының орынбасары.
- Тергеу басқармасы мен анықтау басқармасының бастығы, олардың көмекшілері,

- Бөлім бастықтары,

Тергеуші мен анықтаушының жұмысын әртүрлі жолмен тексереді:

- Тергеуші мен анықтаушы жүргізіп жатқан сотқа дейінгі тергеп тексеру істі оқып, одан әрі не істеу керектігі және қандай шешімдер қабылдау керектігі туралы нұсқаулар береді.

- Тергеушілер мен анықтаушылардың дұрыс емес шешімдерін жою туралы прокурорға өтініш жасайды.

- Күнделікті жедел мәліметтерді бақылайды.
- Қылмыстық істерді ерекше бақылауға алады.
- Кеңестер мен түсіндірмелер жазады, шолулар мен анықтамалар жасайды, сондай-ақ тергеушілер мен анықтаушылар үшін оқу ұйымдастырады.
- Егер бұзушылықтар болса, қызметтік тексерулер жүргізеді.
- Адамдар мен ұйымдардың хаттары мен шағымдарын қарайды.
- Егер прокурорлар немесе соттар тергеушілер мен анықтаушылардың жұмысына наразы болса, олар жіберген құжаттарды қарайды.
- Тергеу бөлімшелерінде қылмыстық істердің қалай жүргізіліп жатқанын тексереді.

— Арнайы кеңестерде тергеудің барысы мен нәтижелерін талқылайды, сондай-ақ қылмыстық істер бойынша арыздарды қарайды [29, 1 б.].

Біздің ойымызша, ведомстволық бақылаудың бұл түрлері тергеушілердің процестік дербестігін айтарлықтай шектейді. Себебі оларға қандай тергеу және өзге де процестік әрекеттер жүргізу, қандай процестік шешімдер қабылдау керектігі туралы нұсқаулар берілген кезде, тергеушінің тергеу әдістемесіне қатысты өз қалауы болмайды.

Қаралып отырған заңға тәуелді актілерде бақылаудың қатаң түрлерінің белгіленуі ҚР ҚПК-нің 59-бабы 2-бөлігінің 5-тармағының ережесіне негізделген. Бұл тармақта тергеу бөлімінің бастығына қылмыстық істерді зерделеу және олар бойынша нұсқаулар беру құқығы көзделген.

ҚР ҚПК-нің 59-бабы 2-бөлігінің 5-тармағындағы ережелердің мұндай дамуы тергеушінің қылмыстық процестік заңнаманы бұзуын болдырмау немесе азайту мақсатымен түсіндіріледі. Бұл тергеу әрекеттерінің және олар қабылдаған шешімдердің заңдылығы мен негізділігіне қатысты болып, қылмыстық процеске қатысушылардың құқықтары мен заңды мүдделерін елеулі түрде бұзуы мүмкін.

Біздің ойымызша, кейбір заңға тәуелді актілердегі ережелер тергеушінің өз бетінше іздеуіне және дәлелдемелерді жинауына кедергі келтіреді. Бұл ережелер заңға қайшы келеді, атап айтқанда:

— Тергеу бөлімінің бастығы тергеушіге оның жұмысы мен ҚР ҚПК-нің 60-бабында берілген құқықтарын шектейтіндей нұсқаулар бере алмайды.

— ҚР ҚПК-нің 60-бабы 7-бөлігіне сәйкес, тергеуші сотқа дейінгі тергеп тексеру кезде бар шешімді өзі қабылдайды, заңда көрсетілген прокурор келісімін, сот санкциясын немесе сот шешімін алу көзделген жағдайларды қоспағанда. Ол осы шешімдердің заңды және уақтылы орындалуына толық жауапты.

Осыған байланысты, ҚР ҚПК 59-бабының 2-бөлігінің 5) тармағына өзгерістер енгізе отырып келесідей жаңа редакциясы ұсынылады: «қылмыстық істерді зерттеп, олар бойынша тергеушінің процессуалдық тәуелсіздігін шектемейтін нұсқаулар беруге».

2.2 Тергеушінің процессуалдық дербестігін жүзеге асыруда прокурордың рөлі және қылмыстық процестің үш буынды моделі

2014 жылы қабылданған ҚР ҚПК бұрын болмаған екі жаңа қатысушыны қылмыстық процеске енгізді. Олар – процестік прокурор және тергеу судьясы.

Осы кодекстің 7-бабында былай деп түсіндіріледі,

— Процестік прокурор – бұл ҚР Бас прокурор қылмыстық іс бойынша заңдардың қолданылуын қадағалауды жүктеген прокурор

— Тергеу судьясы – бұл бірінші сатыдағы соттың сотталуға дейінгі өндіріс барысында осы кодекспен көзделген өкілеттіктерді жүзеге асыратын судья

Қылмыстық процестің бұл жаңа қатысушыларының енгізілуі қылмыстық істерді тергеу кезеңіндегі прокурорлық қадағалау мен сот бақылауының күшейгенін көрсетеді.

Тергеп тексеру амалын жүргізетін құқылы органдар: ішкі істер органының тергеушілері, ұлттық қауіпсіздік органы тергеушілері, сыбайлас жемқорлыққа қарсы қызметтің тергеушілері және экономикалық тергеу қызметтерінің тергеушілері. Сонымен қатар, ҚР ҚПК-нің 60-бабы, 1-бөлігі сәйкес, прокурор да тергеу жүргізе алады [6].

Енді прокуратура органдарына Қазақ КСР Қылмыстық іс жүргізу кодексі бойынша бұрын болған қылмыстарды тергеу функциясы қайтарылды.

Сотқа дейінгі тергеп тексеру іс жүргізу негізінде прокуратура басшысы қадағалауды жүзеге асыратын прокурорды (процестік прокурорды) анықтай отырып, процестік прокурор сотқа дейінгі тергеу уақыттан бастап сотқа дейінгі тергеп тексеру іс негізінде қадағалайтын жүзеге асыратын және бірінші сатыдағы сотта мемлекеттік айыптаушы ретінде қатысады.

Демек, ҚР ҚПК әрбір сотқа дейінгі тергеп тексеру іс кезінде тергеу басталғаннан және аяқталғанға дейін прокурорлық қадағалаумен тұрақты түрде қамтамасыз етуді көздейді.

Прокурордың қылмыстық құқық бұзушылықтарды тергеу кезіндегі құқықтары қайтадан кеңейді. Бұл «2020 жылдың 19 желтоқсанында «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне қылмыстық процесте азаматтардың құқықтарын қорғауды және сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылды күшейту мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» ҚР Заңы қабылданғаннан кейін болды» - деп көрсетілген [2, 1 б.].

«Қазақстан Республикасының Президенті Қ.К. Тоқаевтың 2020 жылдың 1 қыркүйегіндегі «Қазақстан жаңа жағдайда: іс-қимыл уақыты» атты Қазақстан халқына Жолдауында қылмыстық процесті жүзеге асыратын органдардың өкілеттіктерін нақты бөле отырып, қылмыстық процестің үш буынды моделіне көшу жөнінде жұмыс жүргізуді тапсырды» - делінген [2, 1 б.].

Сонымен қатар, Президент Қ.К. Тоқаевтың жолдауындада «Полиция қылмыстарды анықтауы, оларды кім жасағанын табуы, дәлелдерді жинауы және бекітуі керектігі айтылған. Прокурор жиналған дәлелдерге тәуелсіз баға беруге, азаматтардың құқықтарын бұзуға жол бермеуге, адал азаматтардың қылмыстық

процесске тартылуына жол бермеуге және сотта айыптауды қолдауға міндетті. Сот органдардың әрекеттеріне шағымдарды қарастырады және іс бойынша түпкілікті шешім шығарады» - деп бағалаған [2, 1 б.].

2021 жылдың 27 желтоқсанында Мемлекет басшысы «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне құқық қорғау органдары, прокуратура және сот арасында өкілеттіктердің және жауапкершілік аясының аражігін ажырата отырып, үш буынды модельді ендіру мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» заңға қол қойды. Бұл заң елдің кейбір заңнамалық актілеріне өзгерістер мен толықтырулар енгізеді. Өзгерістер қылмыстық процесті жүргізетін құқық қорғау органдары, прокуратура және сот арасындағы өкілеттіктер мен жауаптылық аймақтарын бөлуге қатысты, бұл үш буынды модель» - деп көрсеткен [2, 1 б.].

«Сотқа дейінгі тергеп тексеру істі жүргізетін лауазымды тұлғалардың өкілеттіктерін бөлуді көздейтін үш буынды модельді енгізу үш кезеңнен, атап айтқанда,

1-кезең — 2022 жылдан бастап ішкі істер органдарының, сыбайлас жемқорлыққа қарсы қызметтің және экономикалық тергеу қызметінің тексеретін тергеушілері, оның ішінде басқа да қылмыстық құқық бұзушылықтар туралы істермен біріктірілген аса ауыр қылмыстар туралы істерге қатысты,

2-кезең — 2023 жылдан бастап Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 3-бабының 29) тармағында көзделген, оның ішінде басқа да қылмыстық құқық бұзушылықтар туралы істермен біріктірілген сыбайлас жемқорлық қылмыстар туралы істерге қатысты» - деп көрсеткен;

3-кезең — 2024 жылдан бастап алдын ала тергеу нысанында аяқталған өзге де қылмыстық құқық бұзушылықтар туралы істерге қатысты.

Б.К. Шнарбаевтың айтуынша, жаңа қылмыстық құқық жүйесі ЭЫДҰ елдерінің жүйелеріне ұқсас болуы керек. Бұл жүйеде үш негізгі буын бар: полиция, прокурор және сот.

Қылмыстық полиция іс-әрекеттерге қандай заңды анықтама беру керектігін шешпеуі керек. Ол мәжбүрлеу шараларын қолданбауы керек, тек қана заңда нақты көрсетілген жағдайларда ұстауды қоспағанда. Сондай-ақ, қылмыстық полиция прокурор мен соттың рұқсатынсыз Конституциямен кепілдік берілген адам құқықтарына қатысты әрекеттер жасай алмайды [30, 323 б.].

«2021 жылғы 15 қазандағы «Қазақстан Республикасының құқықтық саясатының 2030 жылға дейінгі тұжырымдамасын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің № 674 Жарлығында көрсеткендей,

«Қазақстан Республикасының қылмыстық іс жүргізу қызметі саласындағы ЭЫДҰ елдерінде адам құқықтары мен оның заңды мүдделерінің сақталуын қамтамасыз ету деңгейіне жақындауға ұмтылысы сотқа дейінгі тергеп-тексеру органдары, прокуратура және сот арасындағы өкілеттіктердің аражігін ажыратып, қылмыстық процестің үш буынды моделін кезең-кезеңімен енгізе отырып, құқық қорғау және сот жүйелерін одан әрі реформалау, сондай-ақ қылмыстық сот ісін жүргізу нысандарын оңайлату және қысқарту бойынша

алынған стратегиялық бағытты жалғастыруды талап етеді» - деп бекітілген [1, 1 б].

2021 жылдың 1 қаңтарынан бастап қылмыстық-процестік заңнамасына енгізілген өзгерістер мен толықтыруларға сәйкес, тергеуші келесі процестік шешімдерді прокурормен келісуге міндетті,

— ҚР ҚПК-нің 64 және 202-баптарына сәйкес, күдікті деп тану туралы қаулы;

— ҚР ҚПК-нің 64 және 203-баптарына сәйкес, қылмыстық құқықбұзушылықты саралау туралы қаулы;

— ҚР ҚПК-нің 192-бабына сәйкес, сотқа дейінгі тергеу мерзімін тоқтату туралы қаулы;

— ҚР ҚПК-нің 65 және 528-баптарына сәйкес, қылмыстық теріс қылық туралы хаттаманы бекіту;

— ҚР ҚПК-нің 192, 289–290 баптарына сәйкес, қылмыстық құқықбұзушылықты тоқтату туралы қауылыны бекіту;

— ҚР ҚПК-нің 629-2 және 629-3-баптарына сәйкес, бұйрықтық өндірісті қолдану туралы қауылыны бекіту.

Б.Х. Төлеубекова мен Т.Б. Хведелидзе өз пікірлерінде қарастырылып отырған бөлікте прокурордың өкілеттіктерін кезең-кезеңімен кеңейту бір нәрсені білдіруі мүмкін: айыптау актісін жасау функциясын толық көлемде прокурорға беру. Бұл ретте айыптау актісін бекіту қажеттілігі өз өзектілігін жоғалтады. Мұндай бекіту жоғары тұрған прокуратура органының өкілеттігіне өтеді деп болжаудың ешқандай рационалды негізі жоқ. Басқаша айтқанда, прокурор жасаған айыптау актісі оның заңдылығы мен негізділігі тұрғысынан мінсіз деп болжанады [31, 52 б.].

А.Н. Ахпанов пен А.Л. Ханның пікірінше, «заң қадағалауды жүзеге асыратын және іс жүргізуші прокурордың өкілеттіктерін едәуір кеңейтті, бұл іс жүзінде заңда бұрыннан бекітілген тергеушінің іс жүргізу дербестігін жоққа шығарды» [32, 1 б.].

Қазіргі уақытта тергеушінің өзі ғана қабылдай алатын шешімдері мыналар:

1. Күдіктіні ұстау және бұл туралы прокурорға 12 сағат ішінде хабарлау.
2. Бұлтартпау шарасы ретінде, ешқайда кетпеу және дұрыс жүріс-тұрыс туралы қолхат, жеке кепілдік, әскери бөлім командирінің әскери қызметшіні бақылауы, кәмелетке толмағанды қарауға беру.

3. Мәжбүрлеудің басқа шаралары ретінде, сотқа дейінгі тергеуді жүргізушіге және сотқа келу туралы міндеттеме және күштеп алып келу.

4. Сараптамалық зерттеу үшін үлгілерді алу (жәбірленушіден және куәден мәжбүрлеп алу жағдайларын қоспағанда).

5. Сараптама тағайындау.

6. Алу (ҚР ҚПК-нің 220-бабының он үшінші, 13-1, 13-3 және 13-4 бөліктерінің ережелерін қоспағанда).

Прокурордың немесе соттың санкциясын талап етпейтін тергеу әрекеттерінің тізімі келесідей:

- Жауап алу және беттестіру.
- Карап тексеру (тұрғын үйді мәжбүрлеп қарауды қоспағанда).
- Тану.
- Оқиға орнында айғақтарды тексеру және нақтылау.
- Тергеу эксперименті.
- Сараптамалық зерттеу үшін үлгілерді алу.
- Алу (ҚР ҚПК-нің 220-бабының он үшінші, 13-1, 13-3 және 13-4 бөліктерінің ережелерін қоспағанда).

Біздің ойымызша, қазіргі жағдайда тергеушінің іс жүргізудегі жағдайы анықтаушының іс жүргізудегі жағдайынан айтарлықтай ерекшеленбейді. Олардың өкілеттіктеріндегі айырмашылық тек жоғарыда біз көрсеткендей, тергеушінің өз бетінше қаулы шығаруға рұқсат етілген алты жағдайда ғана.

Б.Х. Төлеубекова мен Т.Б. Хведелидзе бұл туралы былай деп жазады: «Қалыптасқан жағдайда тергеуші өз бетінше әрекет етуде айтарлықтай шектеулерге ұшырайды, бұл шектеулер дәлелдемелерді жинау бойынша шешімдер қабылдау және әрекеттер жүргізу аясынан шыға алмайды. Біздің ойымызша, мұндай тәсілмен тергеушінің қылмыстық қудалау органы ретіндегі рөлі айтарлықтай төмендейді. Оның үстіне, модельдің бірінші буыны – анықтаушы мен тергеуші болып табылатын полиция қызметкерінің іс жүргізушілік ұстанымы әлсірейді. Тергеушінің тергеуге жауапкершілігі институты да өз өзектілігін жоғалтады деген болжамға негіз бар» [31, 52 б.].

Б.К. Шнарбаев былай деп жазады: «Тергеушінің жедел қызметкерлермен бірге тек қылмысты анықтауға, қатысы бар адамдарды анықтауға, дәлелдемелерді жинауға және бекітуге қатысуы оның тергеуші ретіндегі мәртебесінің жойылуына, ақиқатты анықтаудан шеттетілуіне, күш салу қажеттілігінің болмауына ықпал ететін жауапкершілік сезімінің жоғалуына әкеледі. Бұл қылмыстық процесте аталған субъектіден бас тартуға және оның деформациялануына әкеледі» [30, 323 б.].

Соңғы өзгерістердің нәтижесінде қылмыстық процесті жүргізетін үш басты орган арасындағы міндеттердің бөлінуін былайша:

1. Бірінші буын – "полиция":

- Олардың міндеті – қылмыстық құқық бұзушылықты анықтау.
- Олар қылмысқа кімнің күдікті екенін анықтауы керек.
- Полиция дәлелдерді жинап, бекітеді.

2. Екінші буын – "прокурор":

- Прокурор жиналған дәлелдерді бағалайды.
- Ол азаматтардың құқықтары бұзылмауын қадағалайды.
- Прокурор сотта айыптауды қолдайды.
- Ол қылмыстық іс бойынша негізгі процестік шешімдерді келісуі керек.

3. Үшінші буын – "сот":

- Сот істі қарап, шешім шығарады.
- Сот сондай-ақ қылмыстық процеске қатысушыларға қатысты уәкілетті органдар мен лауазымды тұлғалардың заңсыз шешімдері мен әрекеттеріне қатысты шағымдарды қарайды [33, 38 б.].

Алдын ала тергеу, полиция жұмысының бірінші кезеңі ретінде, қылмысты ашу, күдіктіні анықтау, дәлелдерді жинау және бекіту үшін қажет. Айта кету керек, қылмысты анықтау/ашу және күдіктіні анықтау жедел-ізвестіру қызметінің де міндеттері болып табылады (ҚР ЖІҚ туралы заңының 2-бабында көрсетілгендей). Демек, тергеушіге тек дәлелдерді жинау міндеті қалады.

Жоғарыда айтылғандай, біз қазіргі уақытта тергеушінің тек келесі шешімдерді ғана өз бетінше қабылдауға құқығы бар деген қорытындыға келдік:

1. Күдіктіні ұстау, бірақ прокурорға 12 сағат ішінде хабарлау керек.
2. Мәжбүрлеу шарасының бірін таңдау, ол ешқайда кетпеу және дұрыс мінез-құлық туралы қолхат, жеке кепілдік, әскери бөлім командирінің әскери қызметшіге бақылауы, кәмелетке толмағанды қарауға беру.
3. Кейбір басқа мәжбүрлеу шараларын қолдану: сотқа дейінгі тергеуді жүзеге асыратын адамға және сотқа келу туралы міндеттеме, күштеп әкелу.
4. Сараптамалық зерттеу үшін үлгілерді алу (жәбірленушіден және куәден үлгілерді мәжбүрлеп алу жағдайларын қоспағанда).
5. Сараптама тағайындау.
6. Алуды жүргізу (ҚР ҚПК-нің 220-бабының он үшінші, 13-1, 13-3 және 13-4 бөліктерінің ережелерін қоспағанда).

Прокурордың немесе соттың санкциясын талап етпейтін тергеу әрекеттерінің тізімі келесідей:

- Жауап алу және беттестіру.
- Қарап-тексеру (тұрғын үйді мәжбүрлеп тексеруді қоспағанда).
- Тану.
- Оқиға орнында айғақтарды тексеру және нақтылау.
- Тергеу эксперименті.
- Сараптамалық зерттеу үшін үлгілерді алу.
- Алуды жүргізу (ҚР ҚПК-нің 220-бабының он үшінші, 13-1, 13-3 және 13-4 бөліктерінің ережелерін қоспағанда).

Қазіргі жағдайда тергеушінің процестік жағдайы анықтаушының процестік жағдайынан іс жүзінде еш айырмашылығы жоқ екенін атап өту керек. Олардың өкілеттіктеріндегі айырмашылық тек жоғарыда біз көрсеткендей, тергеушіге өз бетінше қаулы шығаруға рұқсат етілген алты жағдайда ғана.

Қазақстандық ғалымдардың пікірінше ҚР ҚПК енгізілген жаңа өзгерістер заңды күшіне енгеннен кейін тергеудің екі түрі – анықтау мен алдын ала тергеу арасындағы айырмашылық жойылады деуге болады. Екеуінің арасындағы жалғыз айырмашылық – олар тергейтін қылмыстардың түрлері ғана қалады. Бірақ прокурор істі қандай орган тергейтінін өзі шеше алатындықтан, бұл айырмашылық маңызсыз болып қалады. Біз бұл пікірмен толықтай келісеміз [34, 1 б.].

Е.А. Умурзаков пен С.Д. Сулаимбекова Қазақстандағы сотқа дейінгі тергеуді жақсарту үшін тергеу мен анықтаудың орнына тек бір ғана алдын ала тергеу түрі – анықтау (полициялық анықтау) болуы керек деп санайды. Олардың ойынша, анықтаушы мен тергеуші бірдей жұмысты атқарады, құқықтары бірдей және мүмкіндіктері тең. Тергеушінің анықтаушыдан айырмашылығы, ол тек

кейбір қосымша белгісінде, сотқа дейінгі тергеп тексерудің істің бағыныштылығы, тергеу ісінің мерзімі, анықтаушының барлық іс-әрекетін анықтау органының бастығымен келісімі және тергеушінің заңды түрдегі дербестігі [35, 1 б.].

Ресейлік ғалымдар да осыған ұқсас пікір айтады. Мәселен, заң ғылымдарының докторы, профессор В.А. Лазарева: «Дәлелдемелік құқық тұрғысынан алғанда, қазіргідей екі түрлі алдын ала тергеуді сақтаудың қажеті жоқ деген мәселені көтеру уақыты келді. Анықтауды тек қысқартылған түрін (РФ ҚПК-нің 32.1-тарауы) қалдырып, алдын ала тергеуге өзгерту алдын ала тергеу жүйесін логикалық жағынан дұрыс етеді. Қысқартылған түрінен айырмашылығы, қазіргі кездегі қарапайым анықтау тергеуден еш айырмашылығы жоқ... ал анықтаудың соңғы құжаты тергеудің ұқсас құжатынан тек атауымен ғана ерекшеленеді», – деп жазады [36, 67 б.].

Шынында да, тергеуші мен анықтаушының өкілеттіктеріндегі айырмашылық қылмыстық істерді бөлуден басқа, заңда көрсетілген жағдайларда анықтаушы өз шешімдерін анықтау органының бастығымен бекітуі немесе келісуі керек екендігіне саяды.

Қазіргі уақытта сотқа дейінгі өндірістің бір түрі байқалады, оның барысында анықтаушылар да, тергеушілер де іс жүргізу әрекеттерін жүзеге асырады. Біз жеделдетілген өндірісті айтып отырмыз.

ҚР ҚПК-нің 190-бабының 2-бөлігіне сәйкес, «Жеделдетілген сотқа дейінгі тергеуі ауыр емес және орташа ауыр қылмыстар бойынша, сондай-ақ жиналған дәлелдемелер қылмыс фактісін және оны жасаған адамды анықтаған, ол өз кінәсін толық мойындаған, келтірілген залалдың (зиянының) мөлшеріне (сомасына) келіскен жағдайда, бұл туралы күдіктіге хабарлап және оған осы шешімнің құқықтық салдарын түсіндіре отырып жүргізілуі мүмкін» - деп көрсетілген [6].

Ауыр емес және орташа ауыр қылмыстар бойынша жеделдетілген тергеп-тексеруді анықтаушылар, ал ауыр қылмыстар бойынша тергеушілер жүргізетіні түсінікті. Дәлелдеуге жататын мән-жайды анықтайтын тергеу іс жүргізу әрекеттерінің жиынтығы мен оларды жүргізу қағидалары бір.

Біздің пікірімізше, жеделдетілген тергеп-тексеру нысанындағы сотқа дейінгі өндіріс қызметінде қылмыстық істерді тергеу субъектісінің құзыретіне сәйкес тергеушілер мен анықтаушыларға бөлмей-ақ бөлу бөлігіндегі қылмыстық сот ісін жүргізудің үш буынды моделіне көшу кезіндегі сотқа дейінгі тергеудің болашақ моделі көрінеді.

Қазіргі уақытта, сотқа дейінгі өндіріс келесі нысандарда ұсынылған, алдын ала тергеу, анықтау, жеделдетілген өндіріс, бұйрықтық өндіріс, хаттамалық нысан.

Сотқа дейінгі өндірістің алдын ала тергеу нысанында бөлінуі тергеу субъектісінің жоғары құзыреттілігін қамтамасыз ету және осылайша ең күрделі қылмыстық құқық бұзушылықтар бойынша тергеу сапасын арттыру қажеттілігіне байланысты.

Біздің ойымызша, жеделдетілген өндіріс тәртібімен аяқталмайтын аса ауыр қылмыстар мен ауыр қылмыстарды, сондай-ақ ерекше қоғамдық резонанс тудырғандарын прокуратураның тергеуіне беру керек.

Қазіргі уақытта прокуратура тергеуді дербес жүргізуге келесі жағдайларда уәкілетті:

- ҚР ҚПК-нің 193-бабы 1-бөлігі 12-тармағына сәйкес, қылмыстық ізге түсу органының немесе қылмыстық процеске қатысушының жазбаша өтініші бойынша тергеудің объективтілігі мен жеткіліктілігін қамтамасыз ету қажеттілігіне байланысты ерекше жағдайларда

- ҚР ҚПК-нің 193-бабы 1-бөлігі 12-1 тармағына сәйкес, ҚР ҚК-нің 17-тарауында көзделген қылмыстық құқық бұзушылықтар бойынша – Әділеттілікке қарсы және жазаны орындау тәртібіне қарсы құқық бұзушылықтар, конституциялық өндіріс;

- ҚР ҚПК-нің 193-бабы 1-бөлігі 12-1 тармағына сәйкес, Бас Прокурор ерекше жағдайларда ҚР ҚПК-де белгіленген тергеуге жатқызылуына қарамастан, өз бастамасы бойынша сотқа дейінгі тергеуді прокурорға тапсыруға құқылы

- ҚР ҚПК-нің 193-бабы 1-1 бөлігіне сәйкес азаптау туралы қылмыстық істер бойынша.

Біздің ойымызша, жеделдетілген тергеп-тексеру тәртібімен аяқталмайтын аса ауыр қылмыстар мен ауыр қылмыстарды, сондай-ақ ерекше қоғамдық резонанс тудырғандарын прокуратураның тергеуіне беру керек.

Айтылғанның негізінде, ҚР ҚПК 193-бабының 1-бөлімінің 12-1) тармағына өзгерістер енгізе отырып келесідей жаңа редакциясы ұсынылады, « Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 17-тарауында көзделген қылмыстық құқық бұзушылықтар, аса ауыр қылмыстар мен ауыр қылмыстар, жеделдетілген өндірісте аяқталмайтын және қоғамда ерекше резонанс тудырған істер бойынша алдын ала тергеу жүргізу қажет ».

2.3 Тергеушінің процессуалдық дербестігін іске асырудағы тергеу судьясының рөлі

Қылмыстық істер бойынша соттың сотқа дейінгі өндіріске қатысуы алғаш рет 1997 жылғы ҚР ҚПК-де қарастырылған болатын. ҚР ҚПК-нің 109-бабына сәйкес бұл қатысу соттың «Қылмыс туралы арызды қабылдаудан бас тартуға немесе қылмыстық істі қозғаудан бас тарту кезінде, азаматтар мен ұйымдардың құқықтары мен заңды мүдделерін қозғайтын іс жүргізу әрекеттерін жүргізуде, қылмыстық істі тоқтату немесе тоқтата тұру кезінде заң бұзушылықтарға, сондай-ақ тиісті прокурор оның ұқсас шағымын қанағаттандырусыз қалдырғаннан кейін шағымды сотта қарауымен көрінеді » - делінген [9, 1 б.].

Заң мәтінінде көрсетілгендей, соттың әрекеті шағымның мәні болып табылатын алдын ала тергеуді жүзеге асыратын адамның әрекеттерінің негізділігі мен заңдылығын тексерумен шектелді.

Бұдан басқа, тергеушінің қызметімен жанама байланысты қылмыстық істі қосымша тергеуге қайтару кезінде байқауға болатын еді, өйткені бұл жерде соттың алдын ала тергеудің сапасына қатысты ұстанымы белгіленді.

Қатысудың аталған жағдайларын тек шағым беру және қылмыстық істі қайта тергеуге қайтарумен байланысты үзік-үзік деп атауға болады. Аталған үзік-үзік араласулар болмаған кезде, судьялар сотқа дейінгі тергеуді жүзеге асыру бойынша қызметке ешқандай қатыспады.

«Қазақстан Республикасының 2008 жылғы 5 шілдедегі № 65-IV «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне қамауға алу, үйде қамауда ұстау түріндегі бұлтартпау шараларын қолдану мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Заңы қалыптасқан жағдайды өзгертті, және судья аталған бұлтартпау шараларын санкциялау арқылы алдын ала тергеуге қатыса бастады».

Енді, ҚР ҚПК-нің 149-бабының 1-бөлігіне сәйкес, ұйқамаққа алу күдіктіге, айыпталушыға осы Кодекстің 150-бабында көзделген тәртіппен соттың санкциясымен, қамауға алу түріндегі бұлтартпау шарасын қолдануға мүмкіндік беретін жағдайлар болған кезде, бірақ адамды толық оқшаулау қажет болмаған немесе оның жасы, денсаулық жағдайы, отбасылық жағдайы және басқа да мән-жайлары ескеріле отырып, мақсатсыз болған кезде қолданылады [9, 1 б.].

ҚР ҚПК-нің 150-бабының 1-бөлігіне сәйкес, «Қамауға алу бұлтартпау шарасы ретінде тек соттың санкциясымен және тек екі жылдан астам мерзімге бас бостандығынан айыру түріндегі жаза көзделген қасақана қылмыстарды жасағаны үшін айыпталған, күдік келтірілген адамға, сондай-ақ үш жылдан астам мерзімге бас бостандығынан айыру түріндегі жаза көзделген абайсызда жасалған қылмыстарды жасағаны үшін қолданылады» - деп белгіленген [6].

Бұл жағдайда тергеушілер мен судьялардың байланысы жүйелі сипат ала бастайды.

Алайда, бұл кезеңде бұлтартпау шараларын санкциялау және сотқа дейінгі тергеп тексеру ісін жүзеге асыратын адамның әрекеттері мен шешімдеріне шағымдарды қарау арқылы алдын ала қылмыстық өндіріске қатысуға мамандандырылған судьялар бөлінбеген.

Қазіргі уақытта, сотқа дейінгі қылмыстық-процестік қызметтің алдыңғы кезеңдердегі алдын ала тергеуден бір айтарлықтай айырмашылығы бар – бұл сотқа дейінгі құқықтық қатынастардың жаңа қатысушысы ретінде тергеу судьясының тұрақты қатысады.

«ҚР ҚПК-нің 7-бабының 47-тармағына түсіндірмеге сәйкес, тергеу судьясы – сотқа дейінгі өндіріс барысында осы Кодексте көзделген өкілеттіктерді жүзеге асыратын бірінші сатыдағы соттың судьясы» болып табылады [6].

Алдын ала тергеу кезінде, тергеуші бұрынғы қылмыстық-процестік заңнамаға сәйкес, прокурорға жүгінуге тиіс болған жағдайларда тергеу судьясымен құқықтық қатынасқа түскен.

Тергеу судьясы құзыретін келесі үш топқа бөлуге болады.

Бірінші басты нәрсе: ол тергеушіге маңызды әрекеттер жасауға рұқсат береді. Егер тергеуші рұқсатсыз әрекет жасайтын болса, бұл Қазақстан Республикасының Конституциясында жазылған адам құқықтары мен бостандықтарын бұзуы мүмкін.

«ҚР ҚПК 55-бабы 1-бөліміне сәйкес, төмендегі шешімдер қабылдайды

- 1) күзетпен ұстауды санкциялау;
- 2) ұйқамақты санкциялау;
- 3) лауазымынан уақытша шеттетуді санкциялау;
- 4) жақындауға тыйым салуды санкциялау;
- 5) экстрадициялық қамақты санкциялау;

5-1) жасырын тергеу әрекеттерін жүргізуді, жасырын тергеу әрекеттерін жүргізу мерзімдерін ұзартуды санкциялау;

5-2) осы Кодекстің 234-бабының үшінші бөлігінде көзделген жағдайларда, прокурордың өтінішхаты бойынша жасырын тергеу әрекеттерін тоқтату;

- 6) күзетпен ұстау, ұйқамақ, экстрадициялық қамақ мерзімдерін ұзарту;
- 7) кепіл қолдануды санкциялау;
- 8) мүлікке тыйым салуды санкциялау;

9) күзетпен ұсталмайтын адамды сот-психиатриялық және (немесе) сот-медициналық сараптама жүргізу үшін медициналық ұйымға мәжбүрлеп орналастыру;

10) бұрын өзіне қатысты күзетпен ұстау қолданылған адамның психикалық ауру фактісі анықталған кезде, оны ауруларды қатаң оқшаулау жағдайында ұстауға лайықталған, психиатриялық көмек көрсететін арнаулы медициналық ұйымға ауыстыру;

11) мәйітті эксгумациялау;

12) күдіктіге, айыпталушыға халықаралық іздеу жариялау мәселелерін қарайды;

13) қарап-тексеруді санкциялау;

14) тінтуді санкциялау;

15) алуды санкциялау;

16) жеке тінтуді санкциялау;

17) мәжбүрлеп куәландыруды санкциялау;

18) үлгілерді мәжбүрлеп алуды санкциялау мәселелерін қарайды.

Тергеу судьясы құзыретінің екінші тобы анықтаушының, анықтау органының, тергеуші мен прокурордың әрекеттеріне (әрекетсіздігіне) және шешімдеріне шағымдарды қарайды.

Бұдан басқа, прокурордың, қылмыстық қудалау органдарының әрекеттеріне (әрекетсіздігіне) және шешімдеріне шағымдарды сот тәртібімен қарау мынаны көздейді,

ҚР ҚПК-нің 106-бабы 1-бөлігіне сәйкес, құқықтары мен бостандықтарын прокурордың, тергеу және анықтау органдарының әрекеті (әрекетсіздігі) және шешімі тікелей қозғайтын тұлға қылмыстық құқық бұзушылық туралы, сондай-ақ сотқа дейінгі тергеп-тексерудің басталуында, тергеп-тексеру мерзімдерін

үзуде, қылмыстық істі тоқтатуда, сот-медициналық сараптама жүргізу үшін медициналық ұйымға мәжбүрлеп орналастыруда, тінтуді және (немесе) алуды жүргізуде, өзге де әрекеттерді (әрекетсіздіктерді) жасауда және шешімдерді қабылдауда заңның бұзылуы туралы арызды қабылдаудан бас тартуға шағыммен сотқа жүгінуге құқылы. Шағымды осы баптың тәртібімен қарау кезінде сот осы Кодекске сәйкес қылмыстық істі мәні бойынша шешкен кезде сот қарауының нысанасы болып табылуы мүмкін мәселелерді алдын ала шешпеуге тиіс. Шағымдарды тергеу судьясы қарайды.

ҚР ҚПК-нің 106-бабының 2-бөлігіне сәйкес, «Заң шағымды қарау кезінде тергеу судьясының өкілеттіктерінің шектерін белгілейді. Ол тергеушіге тергеу бағыты, күдіктілердің әрекеттерін саралау туралы қандай да бір нұсқаулар бермейді, бұл жағдайдағы сот бақылауы жиналған дәлелдемелерге баға бермей, шағымның мәніне шоғырланады, бұдан басқа сот кінәнің дәлелденгені немесе дәлелденбегені, жиналған дәлелдемелердің жол берілетіндігі немесе жол берілмейтіндігі туралы түйін жасамай, іс бойынша шешім қабылдау үшін материалдық-құқықтық және процестік негіздердің бар екенін не жоқ екенін тексеруге тиіс.

ҚР ҚПК 55-бабы 1-бөліміне сәйкес, «Өкілеттіктердің үшінші тобын оның тергеу судьясының дәлелдемелерді жинау мен зерттеуді қамтамасыз ету жөніндегі әрекеттері ұсынады, атап айтқанда:

1) анықтаушының, анықтау органының, тергеушінің және прокурордың әрекеттеріне (әрекетсіздігіне) және шешімдеріне жасалған шағымдарды қарайды;

2) тез бұзылатын немесе қылмыстық істі мәні бойынша шешкенге дейін ұзақ сақталуы елеулі материалдық шығындарды қажет ететін заттай дәлелдемелерді өткізу туралы мәселені қарайды;

3) сотқа дейінгі іс жүргізу барысында жәбірленуші мен куәның айғақтарын сақтауға қояды;

4) адвокаттар мен прокурорларды қоспағанда, сотқа дейінгі іс жүргізуде процестік міндеттерді орындамайтын немесе тиісінше орындамайтын тұлғаларға ақшалай өндіріп алуды қолданады;

5) прокурордың ұсынуымен қылмыстық іс бойынша процестік шығындарды өндіріп алу туралы мәселені қарайды;

6) сұрау салуды орындаудан бас тартылған не ол бойынша үш тәулік ішінде шешім қабылданбаған жағдайда, қорғаушы, жәбірленушінің өкілі ретінде қатысатын адвокаттың уәжді өтінішхаты бойынша, мемлекеттік құпияларды құрайтын мәліметтерді қоспағанда, қылмыстық іс үшін маңызы бар кез келген мәліметтерді, құжаттарды, нәрселерді талап етіп алдыру және қылмыстық іске қосып тігу туралы мәселені қарайды;

7) қорғаушы, жәбірленушінің өкілі ретінде қатысатын адвокаттың уәжді өтінішхаты бойынша сараптама тағайындау не қылмыстық қудалау органының, жасырын тергеу әрекеттерін қоспағанда, оның ішінде, егер қылмыстық қудалау органы осындай өтінішхатты қанағаттандырудан негізсіз бас тартса не ол

бойынша үш тәулік ішінде шешім қабылдасамса, өзге тергеу әрекеттерін жүргізуі туралы мәселені қарайды;

8) қылмыстық процесті жүргізетін органға айғақ беруі үшін келуін қамтамасыз ету қиындық тудыратын, бұрын өздері жауап алған куәні, қорғаушы ретінде қатысатын адвокаттың өтінішхаты бойынша, мәжбүрлеп әкелу туралы мәселені қарайды;

8-1) сотқа дейінгі тергеп-тексеру органының уәжді өтінішхаты бойынша адамды оған қатысты жүргізілген жасырын тергеу әрекеттері туралы хабардар ету мерзімін бір жылға дейін ұзарту туралы мәселені қарайды;

8-2) сотқа дейінгі тергеп-тексеру органының уәжді өтінішхаты бойынша сотқа дейінгі тергеп-тексеру органының адамды оған қатысты жүргізілген жасырын тергеу әрекеттері туралы хабардар етпеуіне келісім береді;

9) осы Кодексте көзделген өзге де өкілеттіктерді орындайды.

Сотқа дейінгі тергеп тексеру ісі бойынша сотқа дейінгі өндіріске тергеу судьясының енгізілуіне қатысты бұрын да, қазір де қарама-қайшы түсініктер бар. Мысалы, Ресей Федерациясында тергеу судьясы жоқ, және оны енгізуге қатысты әлі күнге дейін талқылаулар жүргізілуде.

В.Ю. Стельмахтың пікірінше, егер тергеу судьясы тек сотқа дейінгі бақылау мәселелерімен айналысса, бұл оның біліктілігінің төмендеуіне әкелуі мүмкін. Егер ол тек сотқа дейінгі материалдарды қарауға маманданса, онда ол алдын ала тергеу органдарымен тым жақын болып кетуі мүмкін. Ал заң шығарушы сотқа дейінгі материалдар мен қылмыстық істерді кезектестіре отырып, осыған жол бермеуге тырысты [37, 57 б.].

Е.В. Брянская автордың пікірімен келіспейді. Ол тергеу судьясы заң бойынша әрекет етуі керек деп санайды. Судьяның басты міндеті - заңдылықты қамтамасыз ету және ҚР ҚПК-нің 6-бабының талаптарын орындау. Тергеу судьясы - маңызды судья. Ол істің қалай дамуы мүмкін екенін түсінуі керек. Сондай-ақ, ол сотқа дейінгі тергеп тексеру кезінде дәлелдеу кезеңдерінде тараптардың теңдігін жүзеге асыруға көмектесуі тиіс [38, 101 б.].

Сонымен қатар, А.Д. Қалығұлованың пікірімен келісу керек. Ол соттың бір уақытта тергеуді тексеру және істі мәні бойынша қарау функцияларын атқара алмайтынын әділ түрде айтады. Өйткені бұл жағдайда ол объективті және бейтарап бола алмайды [39, 218 б.].

Сондықтан қылмыстық процестің сотқа дейінгі кезеңдерінде сот бақылауын қамтамасыз ету қажеттілігі туындады. Бұл ретте соттың әділ сот төрелігін жүзеге асыру функциясын сақтай отырып, А.Д. Қалдығұлова көрсеткен мәселені шешу талап етілді.

Дәл осыған байланысты Қазақстан Республикасының қылмыстық процесіне жаңа субъект – тергеу судьясы енгізілді.

Бұған дейін кейбір авторлар сот бақылауының қалай жүзеге асырылатынына күмән келтірген болатын. Бірақ Қазақстан бұл мәселені шешті. Енді тек сот бақылауымен ғана айналысатын арнайы судья бар. Бұл бір судья алдымен сотқа дейінгі материалдарды қарап, кейін қылмыстық істің өзін қарамайды дегенді білдіреді.

Г.Ж. Мергенованың жазуынша, шет елдердің тәжірибесіне сүйенсек, тергеу судьясы қылмыстық іс бойынша өз бастамасымен әрекеттер жасауға және шешімдер қабылдауға құқылы емес. Іс жүзінде Қазақстандағы тергеу судьясы қылмыстық қудалау органдарының, қорғау тарапының бастамасы бойынша дәлелдемелерді жинауға жәрдемдесуге қатысады. Тергеу судьясының тергеушінің процестік дербестігін бұзуға, прокурордың қадағалауын алмастыруға, түпкі мәні бойынша сот талқылауының мәні болып табылатын мәселелерді алдын ала шешуге құқығы жоқ екенін атап өтейік [40, 60 б.].

Дегенмен, басқа құқық қорғау органдарынан дербес және тәуелсіз бола отырып, тергеу судьясы қорғау тарапы мен айыптау тарапы мүдделерінің теңгерімін ішінара реттей алады.

Тергеу судьясы мен тергеушінің процестік ұстанымдарын процессуалист ғалымдардың келесі пікірлері өте жақсы жеткізеді.

Мәселен, кеңес дәуірінде В.М. Коган: «Тергеу судьясын енгізу қорғауға қазіргідей басқа тарапқа жүгіну арқылы емес, тергеу судьясына жүгіну арқылы прокурордың, тергеушінің және анықтау органдарының мүмкіндіктерін ақпарат жинау және тексеру үшін пайдалануға мүмкіндік береді, оның нұсқаулары тараптар үшін міндетті болады», - деп жазған [41, 26 б.].

А.В. Смирнов пен А.И. Макаркин де осындай пікірді қолдады, олар тергеу судьясын өз қызметінде тергеушінің де, сотқа дейінгі өндіріске жедел сот бақылауын жүзеге асыратын судьяның да өкілеттіктерін біріктіретін тұтас кешенді субъект ретінде қарастырды. Тергеу судьясы қылмыстық процеске жарыспалылық элементін де, сот дәлелдемелерінің анықтығы элементін де енгізеді, осылайша бірінші сатыдағы сотта тараптар арасындағы ықтимал жанжалдардың көпшілігінің алдын алады [42, 175 б.].

Қазақстандық авторлар да осыған ұқсас ұстанымда болды, олар мұндай процестік тұлға алдын ала тергеу органдары мен прокурордың процестік қызметіне соттық бақылау функциясын әділ және тәуелсіз жүзеге асыруға, сондай-ақ адвокатқа сотқа дейінгі өндірісте дәлелдеу процесіне толыққанды қатысушы болуға көмектесе алады деп есептеді [43, 1 б.].

Қылмыстық процестің жарыспалылығын күшейту тұрғысынан тергеу судьясының өкілеттіктерін регламенттейтін нормаларды көздейтін соңғы өзгерістерді қарастыру қажет. Бұл өзгерістер тараптардың құқықтарын теңестіріп, қылмыстық процесте жарыспалылықтың нақты механизмін құруға тиіс.

Адвокаттардың өкілеттіктері айтарлықтай кеңейтілді. Атап айтқанда, адвокатқа сотқа дейінгі тергеу органына тергеу әрекеттерін (жасырын тергеу әрекеттерінен басқа) жүргізу туралы тергеу судьясына өтініш жасау құқығы берілді. Қорғау тарапы мен айыптау тарапы арасында ақпаратпен (жинақталған дәлелдемелермен) өзара алмасу институты енгізілді. Заңды тұлғалардың адвокаттық сұрауларының міндеттілігі және оларды орындаудың нақты мерзімдері көзделген. Адвокат жүргізген сауалнаманы іс материалдарына қосу және қылмыстық сот ісін жүргізуші орган зерттегеннен кейін оған дәлелдеме мәртебесін беру механизмі белгіленді. Осы өкілеттіктерден шыға отырып, қорғау

тарапы енді толық билікті тергеушінің алдында тек өтініш беруші ретінде ғана емес, нақты жағдайларда тергеу барысына және, нәтижесінде, істің тағдырына әсер ететін жаңа дәлелдемелерді жинау бойынша кең процестік дербестікке ие болады.

Сонымен бірге, тергеу судьясының тергеушімен өзара қарым-қатынасындағы өкілеттіктерінің шектері заңмен қатаң айқындалған.

Сонымен қатар, ҚР ҚПК 56-бабының 3-бөлігіне сәйкес, тергеу судьясының келесі құқықтары шектеу қоя алады:

1. Ол сотқа дейінгі тергеуді жүргізіп жатқан органнан қаралып жатқан мәселе бойынша қосымша ақпарат талап ете алмайды.

2. Ол сотқа дейінгі тергеудің барлық материалдарымен танысып, оларды зерттей алмайды.

3. Ол процеске қатысушыларды сот отырысына шақырып, олардан қылмыстық іс бойынша қажетті мәліметтер ала алмайды.

Алайда, «2019 жылғы 27 желтоқсандағы № 292-VI «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне қылмыстық, қылмыстық-процестік заңнаманы жетілдіру және жеке адам құқықтарының қорғалуын күшейту мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Қазақстан Республикасының Заңымен бұл ереже алынып тасталды» - деп көрсетілген [6].

Тергеу судьясы тергеуді қалай жүргізу керектігі және қандай тергеу әрекеттерін жасау керектігі туралы нұсқау бере алмайды. Ол сотқа дейінгі өндірісті жүргізушілердің орнына әрекет жасауға немесе шешім қабылдауға құқығы жоқ. Судья анықтау органының қарауындағы және қаралып жатқан іске қатысы жоқ басқа істерді тексермейді. Ол жеке тергеу немесе басқа процестік әрекеттерді жүргізу, күдіктінің әрекеттерін қалай саралау керектігі, істі бір анықтаушыдан екіншісіне беру немесе тергеуді бірнеше анықтаушыға тапсыру туралы айта алмайды [44, 1 б].

ҚР ҚПК 56 бабының 4-бөліміне сәйкес, «Тергеу судьясы істі мәні бойынша шешу кезінде сотта қараудың нысанасы болуы мүмкін мәселелерді алдын ала шешуге, ҚР ҚПК 55-бабы екінші бөлігінің 7-ші тармағында көзделген жағдайларды қоспағанда, тергеп-тексеру бағыты және тергеу әрекеттерін жүргізу туралы нұсқаулар беруге, сотқа дейінгі іс жүргізуді жүзеге асыратын адамдардың және қадағалаушы прокурордың, сондай-ақ істі мәні бойынша қарайтын соттың орнына әрекет жасауға және шешім қабылдауға тиіс емес» - деп көрсетілген [6].

ҚР ҚПК 55-бабы екінші бөлігінің 7) тармағы негізінде «Тергеу судьясы қорғаушы, жәбірленушінің өкілі ретінде қатысатын адвокаттың уәжді өтінішхаты бойынша сараптама тағайындау не қылмыстық қудалау органының, жасырын тергеу әрекеттерін қоспағанда, оның ішінде, егер қылмыстық қудалау органы осындай өтінішхатты қанағаттандырудан негізсіз бас тартса не ол бойынша үш тәулік ішінде шешім қабылдаса, өзге тергеу әрекеттерін жүргізуі туралы мәселені қарайды» - деп көрсетілген [6].

Демек, қазіргі уақытта тергеу судьясы мен тергеушінің жұмыс тәртібі оларға бір-бірінен тәуелсіз жұмыс істеуге мүмкіндік береді деген қорытынды жасауға болады.

Тергеу судьясы сотқа дейінгі тергеудің заңды жүргізілуін қадағалайды. Ол алдын ала тергеудің мазмұнына араласпайды, тек тергеушінің іс-әрекеттерінің, әсіресе егер бұл әрекеттер қылмыстық процеске қатысушылардың құқықтарын бұзуы мүмкін болса, негізділігі мен заңдылығын тексереді.

Тергеуші қандай да бір әрекеттерді жүргізу қажеттілігі туралы толықтай дербес шешім қабылдайды және санкция алу үшін тергеу судьясына жүгінеді. Егер судья рұқсат берсе, бұл заң бұзылмағанын және тергеушінің тиісті әрекеттерінің негізді екенін білдіреді. Кейбір көзқарастарда тергеу судьясының араласуы тергеушінің процестік дербестітігіне шектеу қою деп бағаланады. Алайда бұл – үстірт пікір. Шын мәнінде, тергеу судьясы тергеу органдарының қызметіне араласпай, олардың әрекеттеріне заң аясында бақылау жүргізеді. Бұл бақылау тергеу барысында адам құқықтарының сақталуын қамтамасыз етуге бағытталған.

Қылмыстық іс жүргізудің заманауи үлгісінде тергеу судьясы маңызды және ерекше рөл атқарады. Ол – сот төрелігінің тәуелсіз әрі бейтарап субъектісі ретінде азаматтардың конституциялық құқықтары мен бостандықтарының кепілі бола отырып, соттық бақылауды жүзеге асырады.

Біздің ойымызша, тергеу судьясы - қылмыстық сот ісін жүргізудің дербес және тәуелсіз қатысушысы. Оның қызметі тергеушінің процестік дербестігін шектемейді, керісінше, қылмыстық процестегі жарыспалылық қағидатының іске асырылуын объективтендіруге мүмкіндік береді, ол тергеу органдарының әрекеттері мен шешімдеріне заңдылық тұрғысына баға береді, жеке тұлғалардың мүдделеріне нұқсан келтіруі мүмкін заңсыз әрекеттерді болдырмауға бағытталған бақылау орнатады, айыптау тарапына бейтараптық жағдайында азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз ету мүддесінде сот бақылауын іске асырудың негізгі кепілі бола алады.

Профессор И.Л. Петрухиннің «Соттық бақылау - әлемдік құқықтық мәдениеттің игілігі және өркениеттің ұзақ даму процесінің нәтижесі» тергеу судьясының қызметінің тарихи және құқықтық маңызын нақты сипаттайды, бұл институт – құқықтық мемлекеттің ажырамас элементі, ал оның тиімді жұмыс істеуі – қоғам мен жеке тұлғаның қорғалу деңгейін әділетті деп тану керек.

Тергеу судьясының институты - азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғауға бағытталған құқықтық тетіктерінің бірі. Оның тәуелсіздігі мен бейтараптығы соттық бақылаудың тиімділігін арттырып, қылмыстық процеске деген сенімді нығайтады. Бұл институт – қылмыстық сот өндірісінің заңдылығын, әділеттілігін қамтамасыз ететін маңызды буын. Сондықтан тергеу судьясының рөлін одан әрі жетілдіру және оның процестік мүмкіндіктерін кеңейту – құқықтық мемлекет құрылымының дамуындағы өзекті міндеттерінің бірі [45, 3 б.].

ҚОРЫТЫНДЫ

Қылмыстық қудалау кезінде іс мән-жайын тергеу кезінде тергеуші істің жан-жақты, толық және объективті түрде қамтамасыз ету мәселелерін зерттеу нәтижесінде біз төмендегілерді анықтадық.

1. Сотқа дейінгі тергеп тексерудің істің мән-жайын жан-жақты, толық және объективті зерттеу заңдылығы, ҚР ҚПК-нің 24-бабында бекітілген. Бұл қағидат бойынша, қылмыстық процесті жүргізетін барлық адамдар, тек сот қана емес, істің барлық жағдайын әділ әрі толық зерттеуге міндетті.

Сот дәлелдемелерді жинауда бейтарап болуы керек, яғни алдын ала тергеудің толық еместігін жою үшін өз бастамасымен әрекет ете алмайды. Бірақ сот істің жан-жақты, толық және объективті зерттелуі үшін тараптарға қажетті жағдайларды жасауға міндетті.

Жан-жақтылық дегеніміз – істің айыптау және қорғау жақтарынан да зерттелуі. ҚР ҚПК-нің 24-бабының 5-бөлігінде айтылғандай, сотқа дейінгі тергеп тексеру ісі бойынша күдіктінің, айыпталушының немесе сотталушының кінәсін дәлелдейтін және ақтайтын, сондай-ақ олардың жауаптылығы мен жазасын жеңілдететін және ауырлататын мән-жайлар анықталуға тиіс.

Толық зерттеу дегеніміз – сотқа дейінгі тергеудің ісі бойынша ҚР ҚПК-нің 113-бабына сәйкес міндетті түрде анықталуға тиіс барлық мән-жайлардың анықталуы.

Объективтілік – істі жүргізетін және істің мән-жайы бойынша шешім қабылдайтын адамдардың әділ, бейтарап және адал болуын талап ететін құқықтық және адамгершілік қағида. Олар өз пікіріне, бір жақтылыққа және немқұрайлылыққа жол бермеуі керек, әйтпесе бұл айыптауға бейімділікке әкелуі мүмкін.

Сотқа тікелей қатысты нормалар, ҚР ҚПК-нің 23-бабында бекітілгендей тараптардың жарыспалылығы мен теңдігі қағидатымен салыстыра талдау керек. Себебі бұл екі қағидат та іс үшін маңызы бар дәлелдемелерді зерттеу тәртібін нақтылайды.

ҚР ҚПК-нің 24-бабы 3-бөлігінде көрсетілгендей, сотқа дейінгі тергеудің ісін қарайтын сот объективтілік пен бейтараптықты сақтай отырып, айыптау мен қорғау тараптарына істің мән-жайларын жан-жақты және толық зерттеуге өз құқықтарын жүзеге асыру үшін қажетті жағдайлар жасайды делінген.

Осыған ұқсас, ҚР ҚПК-нің 23-бабының 6-бөлігінде, «Сот объективтілік пен бейтараптықты сақтай отырып, тараптардың өз процестік міндеттерін орындауы және берілген құқықтарын жүзеге асыруы үшін қажетті жағдайлар жасауға міндетті».

ҚР ҚПК-нің 24-бабының 4-бөлігінде соттың тараптардың сот отырысында бар және ұсынылған дәлелдемелерді зерттеудің қажеттілігі мен жеткіліктігі туралы пікірімен байланысты емес екендігі көрсетілген. ҚР ҚПК-нің 380-бабы 2-ші бөлігінде көзделген жағдайларды қоспағанда қолданылады.

Алайда, ҚР ҚПК-нің 23-бабының 8-бөлігінде көрсетілгендей, тараптар сотқа дейінгі тергеп тексеру ісін жүргізу барысында өз ұстанымдарын, оны

қорғау тәсілдері мен құралдарын соттан, басқа органдар мен адамдардан тәуелсіз және өз беттерінше таңдайды делінген. Сот тараптың өтініші бойынша оған осы Кодексте тікелей көзделген тәртіппен қажетті материалдарды алуға көмектеседі.

Бұл жерде қылмыстық процестің екі қағидатының арасында айқын қайшылық бар.

Сонымен қатар, ҚР ҚПК-нің 380-бабы тараптарға тиесілі дәлелдемелерді зерттеуді шектеу құқығын көздейді.

ҚР ҚПК-нің 380-бабындағы нормалар түріндегі мұндай толықтыруды ескере отырып, ҚР ҚПК-нің 23-бабының сегізінші бөлігінің басымдығы байқалады.

Басқалай айтқанда, ҚР ҚПК-нің 24-бабының 4-бөлігіндегі соттың тараптардың сот отырысында бар және ұсынылған дәлелдемелерді «зерттеудің қажеттілігі мен жеткіліктігі» туралы пікірімен байланысты емес екендігі туралы ережелер күшін жояды.

Оның үстіне, ҚР ҚПК-нің 24-бабының 4-бөлігі ҚР ҚПК-нің 24-бабының 2-бөлігіндегі соттың сотқа дейінгі тергеудің толық еместігін жою мақсатында өз бастамасымен қосымша дәлелдемелер жинауға құқығы жоқ деген нормаға қайшы келеді.

Жоғардағылар негізінде, ҚР ҚПК-нің 24-бабындағы істің мән-жайларын жан-жақты, толық және объективті зерттеу қажеттілігі туралы қағидаттың мазмұнын ашатын нормалар кейбір жағдайларда, ҚР ҚПК-нің 23-бабының тараптардың жарыспалылығы мен теңдігі негізінде сот ісін жүргізу қағидатын бекітетін ережелерін қайталайды, ал басқа жағдайларда оларға қайшы келеді деген қорытынды жасауға болады.

2. Заң бойынша (ҚР ҚПК-нің 189-бабының 1-бөлігі), сотқа дейінгі тергеу үш нысанда жүргізіледі: анықтау, алдын ала тергеу және хаттамалық нысан.

Анықтау әдеттегідей немесе жеделдетілген тәртіпте жүргізілуі мүмкін. Сондай-ақ, қылмыстық теріс қылықтар бойынша (ҚР ҚПК-нің 526-бабы) хаттамалық нысан болуы мүмкін. Сонымен қатар, анықтау істері бұйрықтық өндіріс тәртібімен тергелуі мүмкін.

Алдын ала тергеу де әдеттегідей немесе жеделдетілген тәртіпте жүзеге асырылуы мүмкін.

Егер, тергеу қарапайым болса (құжаттарды ресімдеудің хаттамалық нысаны, жеделдетілген немесе бұйрықтық өндіріс), істің барлық мән-жайлары толық және объективті зерттелді деуге болмайды.

Егер іс жылдам тергелсе (жеделдетілген өндіріс), онда сот та қысқа болады.

Хаттамалық нысандағы істер бойынша сотта дәлелдемелерді зерттеу, тараптардың жарыссөзі және айыпталушының соңғы сөзі сияқты, сот талқылауының әдеттегі кезеңдері жоқ. Нақты атап айтқанда, хаттамалық нысандағы істер бойынша сот қарапайым түрде өтеді.

Егер іс сотқа бұйрықтық өндірісті қолдану туралы қаулымен келіп түссе, судья сот отырысын өткізбей, ұсынылған материалдардың негізінде үш

тәулікке дейінгі мерзімде істі жеке өзі қарайды (ҚР ҚПК-нің 629-4-бабының 1-бөлігі).

Нәтижесінде, хаттамалық нысанда рәсімделген, жеделдетілген тергеп-тексеру өндіріс тәртібімен және бұйрықтық өндіріс тәртібімен қаралған істер бойынша істің барлық мән-жайларын толық және объективті зерттеу қағидаты тергеу барысында да, сот сатысында да сақталмайды.

3. Тергеу бөлімінің бастығы тергеушінің жұмысын бақылауға уәкілетті. Бұл құқық оған ҚР ҚПК 59-бабының 2-бөлігімен берілген.

ҚР ҚПК-нің 59-бабы тергеу бөлімінің бастығы негізінен ұйымдастыру жұмысымен айналысатынын көрсетеді. Бірақ оның тергеушіге қатысты құқықтары әртүрлі. Кейде ол тергеуші мен прокурор арасында делдал рөлін атқарады.

Біздің байқауымызша:

— Кейбір жағдайларда бастық тергеушіге көмектеседі (мысалы, тергеу аяқталғаннан кейін істерді, жеделдетілген тергеу хаттамаларын және бұйрықтық өндіріс тәртібімен аяқталған қылмыстық істерді прокурорға жібереді; прокурордан тергеу сотының қаулысына наразылық келтіруді сұрайды).

— Кейбір жағдайларда тергеу бөлімінің бастығы тергеушінің шешімдерімен келіспеуі мүмкін (мысалы, прокурордан тергеушінің негізсіз процестік шешімін жою туралы өтініш жасайды).

— Кейбір жағдайларда тергеу бөлімінің бастығы тергеушінің заңды әрекетін тікелей тексереді (тергеушінің өз ісіндегі тергеу әрекеттерін уақытылы орындауын, тергеу және қамау мерзімін сақтауын, прокурордың нұсқауын және басқа тергеушінің тапсырмасын орындауын бақылайды, тергеушінің әрекетіне (әрекетсіздігіне) және шешімдеріне түскен шағымдарды қарайды).

— Кейбір жағдайларда бастық тек жұмысты ұйымдастырады мысалы, тергеуді бірнеше тергеушіге тапсырады, тергеушіні істен шеттетеді, өз құзыреті шегінде өзіне бағынысты алдын ала тергеу жүргізетін бір тергеу бөлімшесінен қылмыстық істі алып, осы немесе басқа өзіне бағынысты алдын ала тергеу жүргізетін органның басқа тергеу бөлімшесіне бере алады).

Біздің ойымызша, бақылаудың мұндай түрлері тергеушілердің процестік дербестігін айтарлықтай шектейді. Бастық тергеу және басқа да процестік әрекеттерді жүргізу, процестік шешімдер қабылдау туралы нұсқаулар берген кезде, тергеушінің әдістеме таңдауда өз еркіндігі қалмайды.

Қатаң бақылау ҚР ҚПК-нің 59-бабы 2-бөлігінің 5-тармағында көрсетілген негізінде, ол тергеу бөлімінің бастығы «қылмыстық істерді зерделеуге және олар бойынша нұсқаулар беруге» құқық береді.

Біздің пікірімізше, тергеу бөлімінің бастығы тергеушінің танымдық-ізвестіру, дәлелдемелік қызметіне айтарлықтай әсер ететін нұсқауы оның процестік дербестігін едәуір шектейді және ҚР ҚПК-нің келесі заңға қайшы келеді,

— ҚР ҚПК-нің 59-бабының 4-бөлігіне сәйкес, сотқа дейінгі тергеп-тексеру ісі бойынша тергеу бөлімінің бастығының нұсқаулары тергеушінің

дербестігін, оның осы Кодекстің 60-бабында белгіленген құқықтарын шектемеуі тиіс.

— ҚР ҚПК-нің 60-бабының 7-бөлігіне сәйкес, сотқа дейінгі тергеуді жүргізу кезінде барлық шешімдерді тергеуші өз бетімен қабылдайды, заңда прокурордың келісімін, соттың санкциясын немесе сот шешімін алу көзделген жағдайларды қоспағанда және олардың заңды және уақтылы орындалуы үшін толық жауапты болады.

4. 2014 жылғы ҚР ҚПК бұрын болмаған жаңа қатысушы енгізілді – бұл процестік прокурор. Процестік прокурор сотқа дейінгі ісі бойынша тергеу басталғаннан бастап қадағалауды жүзеге асырады және бірінші сатыдағы сотта мемлекеттік айыптаушы ретінде қатысады. Атап айтқанда, ҚР ҚПК әрбір қылмыстық істі тергеу басынан аяғына дейін прокурорлық қадағалаумен үздіксіз қамтамасыз етуді көздеді.

Қазіргі уақытта тергеуші келесі процессуалдық шешімдерді прокурормен келісуі керек:

— — ҚР ҚПК-нің 64 және 202-баптарына сәйкес, күдікті деп тану туралы қаулыны.

— ҚР ҚПК-нің 64 және 203-баптарына сәйкес, қылмыстық құқықбұзушылықты саралау туралы қаулы.

— ҚР ҚПК-нің 192-бабына сәйкес, сотқа дейінгі тергеу мерзімін тоқтату туралы қаулы.

— ҚР ҚПК-нің 65 және 528-баптарына сәйкес, қылмыстық теріс қылық туралы хаттаманы бекіту.

— ҚР ҚПК-нің 192, 289–290 баптарына сәйкес, қылмыстық құқықбұзушылықты тоқтату туралы қаулыны бекіту.

— ҚР ҚПК-нің 629-2 және 629-3-баптарына сәйкес, бұйрықтық өндірісті қолдану туралы қаулыны бекіту.

Қазіргі уақытта тергеуші тек келесі шешімдерді өзі ғана қабылдауға құқылы:

- күдіктіні ұстау туралы, прокурорға 12 сағат ішінде хабарлау .
- ешқайда кетпеу және тиісті мінез-құлық туралы қолхат, жеке кепілдік, әскери бөлім командирінің әскери қызметшіні бақылауы, кәмелетке толмағанды қарауға беру түріндегі бұлтартпау шаралары туралы.
- сотқа дейінгі тергеуді жүзеге асыратын адамға және сотқа келу туралы міндеттеме, мәжбүрлеп әкелу сияқты өзге де мәжбүрлеу шараларын қолдану туралы .
- сараптамалық зерттеу үшін үлгілер алу туралы (жәбірленушіден және куәден үлгілерді мәжбүрлеп алу жағдайларын қоспағанда)
- сараптама тағайындау туралы.
- ҚР ҚПК 220-бабының он үшінші, 13-1, 13-3 және 13-4-бөліктерінің қағидаларын қоспағанда алуды жүргізу туралы.

Прокурордың немесе соттың санкциясын талап етпейтін тергеу әрекеттерінің тізбесі келесідей: жауап алу және беттестіру; қарау (тұрғын үйді мәжбүрлеп қарауды қоспағанда); тану, ҚР ҚПК 220-бабының он үшінші, 13-1,

13-3 және 13-4-бөліктерінің қағидаларын қоспағанда оқиға болған жерде айғақтарды тексеру және нақтылау, тергеу эксперименті, сараптамалық зерттеу үшін үлгілер алу, алуды жүргізу.

Қалыптасқан жағдайда тергеушінің процессуалдық жағдайы анықтаушының процессуалдық жағдайынан айтарлықтай ерекшеленбейтінін атап өту керек. Олардың өкілеттіктеріндегі айырмашылық, олар тергеу жүргізуге уәкілетті қылмыстық істерді бөлуден басқа, заңда көзделген жағдайларда анықтаушы өз шешімдерін анықтау органының бастығымен бекітуі немесе келісуі керек дегенге саяды.

Атап өту керек, қазіргі кезеңде тергеушілер де, анықтаушылар да процессуалдық әрекеттерді жүзеге асыратын сотқа дейінгі өндірістің түрі байқалады. Біз жеделдетілген тергеп-тексеру өндірісін айтып отырмыз.

3. Қазіргі сотқа дейінгі қылмыстық іс жүргізу қызметінің бұрынғы кезеңдердегі алдын ала тергеуден бір айтарлықтай ерекшелігі бар – бұл оған сотқа дейінгі құқықтық қатынастардың жаңа қатысушысы ретінде тергеу судьясының тұрақты қатысуы.

Алдын ала тергеу барысында тергеуші бұрынғы қылмыстық іс жүргізу заңнамасына сәйкес прокурорға жүгінуге тиіс болған жағдайларда тергеу судьясымен құқықтық қатынастарға түседі.

Іс жүзінде Қазақстанда тергеу судьясы қылмыстық қудалау органдарының, қорғау тарапының бастамасы бойынша дәлелдемелерді жинауға жәрдемдесуге қатысады. Тергеу судьясының тергеушінің процесік дербестігін бұзуға, прокурордың қадағалауын алмастыруға, түпкі мәні бойынша сот талқылауының мәні болып табылатын мәселелерді алдын ала шешуге құқығы жоқ екенін атап өтейік, бірақ басқа құқық қорғау органдарынан дербес және тәуелсіз бола отырып, тергеу судьясы қорғау тарабы мен айыптау тарабы мүдделерінің теңгерімін ішінара реттей алады.

Тергеу судьясы қылмыстық іс бойынша процеске жарыспалылық элементін де, сот дәлелдемелерінің анықтығы элементін де енгізеді, осылайша бірінші сатыдағы сотта тараптар арасында болуы мүмкін қақтығыстардың көпшілігінің алдын алады.

Сонымен қатар, тергеу судьясының тергеушімен өзара қарым-қатынасындағы өкілеттіктерінің шегі заңмен қатаң белгіленген.

ҚР ҚПК-нің 56-бабының 3-бөлігіне сәйкес, тергеу судьясының құқығы жоқ

1. Сотқа дейінгі өндірісті жүзеге асыратын органнан қаралып жатқан мәселе бойынша қосымша ақпарат талап етуге.

2. Тиісті сотқа дейінгі өндірістің барлық материалдарымен танысуға және оларды зерттеуге.

3. Процеске қатысушыларды сот отырысына шақыруға және олардан қылмыстық іс бойынша қажетті ақпарат алуға.

Тергеу судьясының өкілеттіктеріне тергеу бағыты мен тергеу әрекеттерін жүргізу туралы нұсқаулар беру, сотқа дейінгі өндірісті жүзеге асыратын адамдардың орнына әрекеттер жасауға және шешімдер қабылдауға, анықтау органының өндірісіндегі қаралып жатқан іске қатысы жоқ басқа

істерді тексеруге, жекелеген тергеу және өзге де процестік әрекеттерді жүргізу, күдіктінің әрекетін саралау, істі (материалды) бір анықтаушыдан екіншісіне беру немесе бірнеше анықтаушыға анықтауды тапсыру туралы нұсқаулар беру құқығы кірмейді [6].

ҚР ҚПК-нің 56-бабының төртінші бөлігінде тергеу судьясы, ҚР ҚПК-ке сәйкес, істі түпкілікті шешу кезінде сот қарауының мәні болуы мүмкін мәселелерді алдын ала шешпеуге, тергеу бағыты мен тергеу әрекеттерін жүргізу туралы нұсқаулар бермеуге тиіс екендігі көзделген.

Осылайша, қазіргі уақытта тергеу судьясы мен тергеушінің өкілеттіктерін нормативтік реттеу қылмыстық іс жүргізу қызметінің аталған субъектілерінің ұйымдық дербестігін қамтамасыз етеді деген қорытынды жасау керек.

Тергеу судьясы алдын ала тергеудің заңдылыққа соттық бақылау функциясын жүзеге асырады, алдын ала тергеудің мазмұнына араласпайды, тек тергеушінің тергеу және өзге де әрекеттерінің негізділігі мен заңдылығын, егер бұл әрекеттер қылмыстық процеске қатысушылардың конституциялық құқықтарын елеулі түрде бұзған жағдайларда ғана бақылайды.

Бұл әрекеттерді жүргізу қажеттілігі туралы шешімді тергеуші толығымен дербес қабылдайды және санкция алу үшін тергеу судьясына жүгінеді, оны беру заң бұзушылықтардың жоқтығын және тергеушінің тиісті әрекеттерді жүргізуінің толық негізділігін білдіреді.

Біз тергеу судьясы қылмыстық сот ісін жүргізудің дербес және тәуелсіз қатысушысы ретінде, оның қызметі тергеушінің процестік дербестігін шектемейтін, керісінше, қылмыстық процесте жарыспалылық қағидатын объективтендіруге мүмкіндік береді, айыптау тарапына қатысты бейтараптық жағдайында азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз ету мүддесінде соттық бақылауды жүзеге асырудың негізгі кепілі бола алады деп есептейміз.

Зерттеу нәтижесінде біз келесі тұжырымдарға келеміз:

Істің мән-жайларын жан-жақты, толық және объективті зерттеу туралы қағиданы іске асырудың қазіргі заманғы сот-тергеу практикасы оның нормативтік нұсқамаларына мүлдем сәйкес келмейтіндігіне байланысты «ҚР ҚПК 24-бабында бекітілген қағидаттың атауын, сондай-ақ оның мазмұнын өзгерту қажет деп санаймыз және келесідей жаңа редакциясы ұсынылады

«24-бап. Істі жан-жақты және толық зерттеу.

1. Сот, прокурор, тергеуші және анықтаушы істі дұрыс шешу үшін заңда көзделген барлық шараларды қолдануға міндетті.

2. Қылмыстық қудалау органдары іске қатысты мәні бар жағдайларды анықтау үшін нақты деректерді жинайды.

3. Іс бойынша күдіктіні, айыпталушыны немесе сотталушыны кінәлі ететін де, ақтайтын да жағдайлар анықталуға тиіс. Сондай-ақ, олардың жазасын жеңілдететін немесе ауырлататын мән-жайлар зерттеледі. Қылмыстық процесті жүргізуші орган күдіктінің, айыпталушының немесе сотталушының кінәсіздігі туралы немесе кінәсінің жеңіл дәрежеде екені жөніндегі барлық мәлімдемелерді тексеруге міндетті. Сонымен қатар, оларды

ақтайтын немесе жауапкершілігін жеңілдететін дәлелдердің бар-жоғын анықтауы керек. Дәлелдерді жинау кезінде заңсыз әдістер қолданылғаны туралы мәліметтер де тексеріліп, қылмыстық іске тіркеп, одан әрі сот нақты шешім қабылдауға.

2. ҚР ҚПК 59-бабының 2-бөлігінің 5) тармағына өзгерістер енгізе отырып келесідей жаңа редакциясы ұсынылады: «қылмыстық істерді зерттеп, олар бойынша тергеушінің процессуалдық тәуелсіздігін шектемейтін нұсқаулар беруге».

3. ҚР ҚПК 193-бабының 1-бөлімінің 12-1) тармағына өзгерістер енгізе отырып келесідей жаңа редакциясы ұсынылады: «Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 17-тарауында көзделген қылмыстық құқық бұзушылық бойынша, аса ауыр қылмыстар мен ауыр қылмыстар, жеделдетілген өндірісте аяқталмайтын және қоғамда ерекше резонанс тудырған істер бойынша алдын ала тергеу жүргізіледі».

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕККӨЗДЕРДІҢ ТІЗІМІ

- 1 «Қазақстан Республикасының құқықтық саясатының 2030 жылға дейінгі тұжырымдамасын бекіту туралы» «Қазақстан Республикасы Президентінің 2021 жылғы 15 қазандағы № 674 Жарлығы» - [Электрондық ресурс], - Айналыс режимі: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=39401807 - (жүгінген күні: 15.01.2024).
- 2 «Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың Қазақстан халқына Жолдауы»: https://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-glavygosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-1-sentyabrya-2020-g. (жүгінген күні: 22.01.2024).
- 3 Большая российская энциклопедия: в 30 т. Т. 19. Маниковский Меотида / Гл. ред. Ю. С. Осипов. М.: Большая Российская энциклопедия, 2012. 767 с.
- 4 Строгович М.С. Уголовный процесс. - Москва: Наука, 1946. – 360 с.
- 5 Алексеев С.С. Общая теория права. Т.1. - М.: Юристъ, 1999. – 310 с.
- 6 «Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодексі 2014 жылғы 4 шілдедегі № 231-V ҚРЗ», - [Электрондық ресурс], - Айналыс режимі: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31575852. (жүгінген күні: 04.02.2024).
- 7 Пряхина Е.С., Янин М.Г. Всесторонность, полнота и объективность исследования обстоятельств дела как принцип современного уголовного судопроизводства//Вестник Челябинского государственного университета. Серия: Право.- 2021. - Т. 6. - № 3. - С. 62-65.
- 8 Олефиренко Т.Г. К вопросу о понятии всесторонности, полноты, объективности исследования обстоятельств дела в уголовном процессе//Актуальные проблемы борьбы с преступлениями и иными правонарушениями. - 2017. № 17-1. - С. 136-137.
- 9 Қазақстан Республикасының Қылмыстық іс жүргізу кодексі 1997 жылғы 13 желтоқсандағы №206 - [Электрондық ресурс], - Айналыс режимі: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=3308442 (жүгінген күні: 13.02.2024).
- 10 Пашин С. А. Проблемы доказательственного права // Судебная реформа: юридический профессионализм и проблемы юридического образования. Дискуссии. М., 1995. - С. 312- 322.
- 11 Шейфер С. А. Доказательства и доказывание по уголовным делам: проблемы теории и правового регулирования: монография. М.: НОРМА, 2009. -240 с.
- 12 Соколовская Н.С. Полнота, всесторонность и объективность исследования обстоятельств уголовного дела и принцип состязательности//В сборнике: Правовые проблемы укрепления российской государственности. Ответственные редакторы М.К. Свиридов, Ю.К. Якимович; редакторы О.И. Андреева, И.В. Чаднова /Министерство образования и науки РФ, Томский государственный университет. Томск, 2011.- 560 с.

- 13 Луковников Г.Д. Гносеологические и правовые основы доказывания в уголовном судопроизводстве. Восточно-европейский научный вестник. - 2015. - №1 - С.86-90
- 14 Уголовно-процессуальный кодекс Республики Беларусь от 16 июля 1999 года № 295-З. - [Электрондық ресурс], - Айналыс режимі: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30414958&pos=332;-46#pos=332;-46 (жүгінген күні: 16.02.2024).
- 15 Дьяченко В.И. О дальнейшей дифференциации формы досудебного производства // Формы досудебного производства и их совершенствование. Волгоград, -1989. - С. 16-17.
- 16 Кондрат И.Н. Подследственность дознания: проблемы и пути их практического решения //В сборнике: Великая Российская революция 1917 года в истории и судьбах народов и регионов России, Беларуси, Европы и мира в контексте исторических реалий XX - начала XXI века материалы международной научной конференции, главный редактор А.В. Егоров, Витебский государственный университет имени П.М. Машерова. 2017. - С. 278-281.
- 17 Турукпаева Р. Исторический аспект упрощенного досудебного производства. - [Электрондық ресурс], - Айналыс режимі: <http://articlekz.com/article/7453> (жүгінген күні: 21.06.2024).
- 18 «Соттардың қылмыстық істерді қысқартылған тәртіппен қарауы туралы» Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2004 жылғы 26 қарашадағы №17 Нормативтік қаулысы - [Электрондық ресурс], - Айналыс режимі: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1052529 (жүгінген күні: 26.07.2024).
- 19 Досудебное производство в уголовном процессе. Пособие / Власова Н.А. - М.: ЮРМИС, лд, 2000. - 144 с.
- 20 Вдовцев П.В. Дознание как самостоятельная форма предварительного расследования: история возникновения и развития // Бюллетень Уральского отделения Междунар. ассоциации содействия правосудию - 2010, - №1 (3). - С. 26-31.
- 21 Погорелова Е.Н. Особенности процессуальной деятельности дознавателя и органов дознания в уголовном процессе России:.... дис. канд. юрид. наук. - Красноярск, - 2008 – 102 с.
- 22 Есина А.С. Уголовно-процессуальная деятельность органов внутренних дел в качестве органов дознания. - М., - 2009. – 213 с.
- 23 Якупов Р.Х. Уголовный процесс: учебник для вузов / под ред. В.Н. Галузо. – М., 1998. – 267 с
- 24 Виданов А.М. Предварительное расследование в форме дознания: проблемы законодательного регулирования / А.М. Виданов // Российский судья. -2013. -№ 9. -С. 22-24.
- 25 Якубина Ю.П. Соотношение форм предварительного расследования- [Электрондық ресурс], - Айналыс режимі: <http://cyberleninka.ru/article/n/sootnoshenie-form-predvaritelnogo-rassledovaniya> (жүгінген күні: 22.08.2024).

- 26 Влезько Д.А. Организационные функции начальника следственного отделения (отдела) в расследовании преступлений - Учебное пособие. Краснодар - 2004 – 135 с.
- 27 Толеубекова Б.Х. Уголовно-процессуальное право РК. - Алматы, 1998. – 432 с.
- 28 Приказ Генерального Прокурора Республики Казахстан от 18 июня 2018 года № 80 «Об утверждении Инструкции об организации досудебного расследования в органах прокуратуры» - [Электрондық ресурс], - Айналыс режимі: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=39080958 (жүгінген күні: 18.08.2024).
- 29 «Қазақстан Республикасы ішкі істер органдарының тергеу және анықтау бөліністері қызметкерлерінің қызметін ұйымдастыру және олардың жұмысына процестік бақылауды жүзеге асыру жөніндегі нұсқаулықты бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрінің 2015 жылғы 16 наурыздағы № 220 бұйрығы - [Электронды ресурс], - Айналыс режимі: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=39890617 (жүгінген күні: 19.08.2024).
- 30 Шнарбаев Б.К. Внедрение трехзвенной модели уголовного процесса в Казахстане // В сборнике: Актуальные проблемы предварительного расследования. Сборник научных статей международных научно-практических конференций. Санкт-Петербург - 2022. - С. 323-331
- 31 Толеубекова Б.Х., Хведелидзе Т.Б. Трехзвенная модель судопроизводства: проблемы и перспективы модернизации уголовно-процессуального законодательства казахстана//В сборнике: Развитие современной юриспруденции: актуальные вопросы теории и практики. Сборник статей II Международной научно-практической конференции. Пенза, -2021. - С. 52-55.
- 32 Ахпанов А.Н., Хан А.Л. Проект Закона РК «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам внедрения трехзвенной модели с разграничением полномочий и зон ответственности между правоохранительными органами, прокуратурой и судом»: взгляд со стороны. - [Электронды ресурс] - Айналыс режимі: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=33889622 -(жүгінген күні: 29.08.2024).
- 33 Толеубекова Б.Х., Хведелидзе Т.Б., Калкаева Н.Б. Методологические основы трехзвенной модели уголовного процесса (по материалам Республики Казахстан) // Вестник Казахского национального университета. Серия юридическая. -2021. - Т. 99. - № 3. - С. 38-49.
- 34 Ахпанов А. Н., Адилов С. А., Хан А. Л. Есть ли перспектива у предварительного следствия? // Юридическая газета. - [Электронды ресурс], - Айналыс режимі: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=38926875&pos=49;-20#pos=49;-20 - (жүгінген күні: 02.09.2024).
- 35 Умурзаков Е.А., Сулаимбекова С.Д. Особенности практической концепции досудебного расследования//Вестник Казахской Академии труда и

социальных отношений, Алматы, - 2020. - [Электронды ресурс], - Айналыс режимі: <https://articlekz.com/article/34866> - (жүгінген күні: 02.09.2024)

36 Лазарева В.А. Досудебное производство: перспективы развития//Юридический вестник Самарского университета. - 2019. - Т. 5. - № 4. - С. 67-73.

37 Стельмах В. Ю. Нужны ли в Российской Федерации следственные судьи? // Вестник Уральского юридического института МВД России. – 2021. – № 3. – С. 55–58.

38 Брянская Е.В. Возвращаясь к вопросу о целесообразности следственных судей в процессе доказывания по уголовному делу//Вестник Санкт-Петербургского университета МВД России. -2022. -№ 2 (94). -С. 101-107.

39 Калыгулова А.Д. Роль суда и его назначение в обществе // Журнал «Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана, - Бишкек, 2014. - №2. - С. 234-235

40 Мергенова Г. Ж. Следственные судьи: казахстанский опыт и российские перспективы // Уголовный процесс. – 2020. – № 4 (184). – С. 60–63

41 Коган В. Почему бы не быть следственному судье? Советская юстиция. - М.: Юрид. лит., 1988, № 7. - С. 26-27

42 Модели уголовного процесса / Смирнов А.В. - С.-Пб.: Наука, 2000. - 224 с.

43 Толесбай С. Следственный судья - дополнительная гарантия справедливого правосудия. - [Электронды ресурс], - Айналыс режимі: <http://www.newregion.kz/?Action=ReadDNew&N1516> - (жүгінген күні: 14.01.2025).

44 Сабдин К. Следственный судья - гарант соблюдения прав, свобод и законных интересов лиц в уголовном судопроизводстве. - [Электронды ресурс], - Айналыс режимі: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=36688681&pos=5;-107#pos=5;-107 - (жүгінген күні: 14.01.2025).

45 Петрухин И. Л. Прокурорский надзор и судебная власть: учеб. пособие. – Москва: Проспект, - 2001. – 198 с.

ҚОСЫМША 1